اخوان الصفا

راگوزەرێکی توێژینەوە بە مێژووی سەرهەڵدان و جۆری ڕیچکخستنیان و فەلسەفەو پەیامەکەیاندا

هاشم عمر

نێواخنێک:-

ئەمانە کۆمەڵ و گروپێك بوون لە فەیلەسووفەکانی سەدەی چوارەمی کۆچی و لەو زەمەنەدا سەریان هەڵداو ژیانیان بردووەتەسەر، کۆمەڵێکی شاراوەبوون و خۆیان لەژێر پەردەیەکی نهێنیدا شاردبوویەوە، سەرەتا لە شاری بەسرەو پاشان پەرەیان سەند و بڵاوبوونەوە. ئەگەر بگەڕێینەوە سەر مێژووی بەسرە دەبینین لە کۆنەوە شوێنی سەرهەڵدان و دروست بوونی چەندەها قوتابخانەی فیکری و عەقیدەیی و تەسەوف و زمانەوانی و زانستی کەلام بووەو چەندەها زاناو ئاینزان و بیریاری تیادا هەڵکەوتووە- پشتیان بەکاری نهێنی بەستووەو کەسایەتییەکانیان شاراوە بووە چ لە هاوسەردەم و ئەوانەیشی کە لە پاش ئەوانەوە هاتوون.

ئەم لێڵی و نائاشکراییە بووە هۆی گومان و گومانبردن بە مەبەست و ئەرکەکانیان و شڵەژاوی لە راستێتی و دروستی بارودۆخیان و بڵاوبوونەوەیان، ئینتیمایان بووە بۆ کۆمەڵەی فەیلەسووفەکانی پێش خۆیان.(١)

(دی بور) کە زانایەکی رۆژئاواییە لە بارەیانەوە دەڵێت "کۆمەڵێکی نهێنی بوون لە هەموو چینە جیاواز و جوداکان پێك هاتبوون، زۆر لە بنەماکانی فەلسەفەی سروشتیان وەرگرتووەو کاریگەربوون بە قوتابخانەی فیساگۆرسی نوێ، پەنایان بردووە بۆ هیرمۆنتیکیەتی دەقەکانی قورئان بە راڤەیەکی مەجازی نەك حەقیقی)(٢)

-مێژووی سەرهەڵدانی (إخوان الصفا):-

(إخوان الصفا) مێژووی سەرهەڵدان و وەدەرکەوتنیان لەسەردەمی خەلافەتی عەباسییەکاندا بووە، لە سەردەمێکدا کە عەباسییەکان بە هەموو شێوەیەك کۆمەکی و هاوکاری زانایان و فەیلەسووف و ئاینزان و بیریار و ئەدیبەکانی دەکرد و یارمەتی ماڵی و مەعنەوی بۆ دابین دەکردن، بەشێوەیەکی گشتی- ئەو سەردەمە ناو دەبرا بە سەردەمی زێرینی ئیسلام لەبوارەکانی ئەدەب و زانست و فەلسەفەو فیکر و هونەر و وەرگێران و هەموو بوارەکانی تری پێشکەوتنی کۆمەڵگەو شارستانیەت و ژیاری ئیسلامی هەربۆیەش لە هەموو روویەکی ئەم جیهانە زاناو فەیلەسوف و شاعیر و کەسانی تر روویان دەکردە خەلافەتی ئیسلامی.

ناسینی سەردەمی کۆمەڵەی (اخوان الصفا):-

ئەگەر لە لێکۆڵینەوەی کەسایەتی و فیکرەکاندا، و دەرخستنی ئەو دیاردەو روو رواڵەتە دیار و بڵاوانەی لە سەردەمی ئەو کەسەدا یان ئەو فیکرەدا هەبووە کە لێکۆڵینەوەکە دەیگرێتەوە بۆ گەشتن و مەبەستی ببینینەوەی ئەو زنجیرە و هەڵقە کاریگەر و کارلێکراوانە لەسەر فیکر و کەسێتی وە بۆ ئەوەی ئەو پاشکۆ و باگراوەندانە

بناسینەوە کە پاڵنەربوون لەسەرهەڵدان و دروست کردنی ئەو کەسێتییە یان ئەو فیکرە گەر ئەمانە کارێکی باش و تەندروست بێت و زەمینە خۆشکەر دەبێت.

ئەوا باشترەو بەڵکو زۆر پێویستە لەم بابەتەدا کە بابەتێکی ئاڵۆز و تێکەڵە هەندێك لایەن و دیاردە و رواڵەت کە لەو سەردەمەدا هەبووە باسی لێوە بکەین، چونکە ئەو دیاردانە کاریگەربوون لەسەر راو بۆچوون و پەیام و فەلسەفەکەیان. (٣)

لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی و کورت دەچینە نێو ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری و رۆشنبیری لەو سەردەمەوا کە ئەم رەوشانە کاریگەرییان هەبووە لەسەر فیکری ئەم کۆمەڵەیە.

ژیانی سیاسی لەو سەردەمەدا:-

لەو سەردەمەدا چەندەها بزوتنەوەی سیاسی و ئاینی و مەزهەبی سەریهەڵدا، هەرچەندە عەباسییەکان توانیان ئەو بزووتنەوەو بزاڤانە بەشێوەیەکی کاتی لەناوبەرن، بەلام هەر کاریگەریی ئەو بزووتنەوانە خەلافەتی عەباسیان شڵەژاندبوو.

ئەوەبوو کوشتنی خەلیفە (متەوەکیل) لە ساڵی (٢٤٧ك) لەسەردەستی هەندێك لە سەرکردە تورکەکانی سوپا لەو کاتەدا بانگێك بوو بۆ دەسپێکی رەوش و بزاڤێکی نوێ لە دەسەلاتی سەرکردە سەربازییە تورکەکان بەسەر سیاسەتی دەوڵەتی عەباسیدا.

ئەگەر سەیرێکی رەوشی سیاسی و رەوتی مێژوویی سیاسی بکەین لەو سەردەمەدا دەبینین گۆڕانکاری و لادان و وەرچەرخانێکی زۆر و بێ مانا هاتووە بەسەر خەلیفەکاندا و خەلیفەی وا هەبووە یەك رۆژ دەسەلاتی گرتووتە دەست و پاشان کوشتوویانە ئەم رەوشە بەردەوام بوو تا سەردەمی بوەیهییەکان و لە ساڵی (٣٣٣ك)دا بوەیهییەکان چوونە ناو بەغداد و ئەو ماوەیەی کە ئەمانە زاڵ بوون بەسەر خەلافەت و دەسەلاتدا دەکرێت دابنرێت بە خولێکی تر لە خەلافەتی عەباسی خولێك کە رووخانی سوڵتانی حەقیقی بوو لە سەردەستی خەلیفەکان بەوپێیەی خەلیفە بووە سەرکردەیەکی ئایینی رووت کە نە فەرمانی هەبوو نە قەدەغەکردن تەنیا ناو بوو و بەس و داماڵرابوو لە هەموو مەفهومێکی سیاسی ئەمە حاڵەتی خەلافەتی عەباسی بوو. لە رەوشی سیاسیدا. (٤)

-ژیانی کۆمەڵایەتی:

ژیان و گوزەران و دەرامەتی خەڵك بە گشتی و باری کۆمەڵایەتی لەو سەردەمەدا لە رەوشە سیاسییەکە باشتر نەبوو لەگەڵ دەرکەوتنی مەسەلەی جیاوازی رەگەزی و مەزهەبی و ئایینی و کولتوری...هتد. بۆیە لێرەدا قسە لەسەر ئەو دیاردە و سیمایانە دەکەین کە لەو کاتەدا بڵاوبوونەوەو ئاشکرا بەسەر کۆمەڵگەی ئیسلامیدا زاڵ بوون.

کێشەو گرفتەکان لە دوو تەوەرەدا بە زەقی وەدەردەکەوتن:

١-ململانێ و دوبەرەکی مەزهەبی.

٢-رەگەز پەرستی نەتەوەیی و دابەزینی خورەوشت.

١-لەگەڵ فراوانبوونی دەوڵەتی ئیسلامی و بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لە وڵاتانی غەیرە عەرەبیدا و هاتنە ناوی چەندەها نەتەوەو گەلی جیاواز بۆ نێو ئەم ئاینە بووە هۆی ئەوەی چەندەها گروپ و تاقم و کۆمەڵەی جیاواز دابمەزرێت کە هەمووشیان بانگەشەی ئاینی ئیسلام و سەرچاوەی قورئان و سونەیان گرتبووە دەست و هەریەك لەو گەل و نەتەوەو تاقم و گروپانە جگە لە جیاوازی لە ئەقڵیەت و دەروون و ژینگە و تێگەشتنی دەقەکان، تایبەتمەندی و کولتوور و فەرهەنگی خۆیان هەبوو ئەم تایبەتمەندییانە بۆ خۆی کاریگەری هەبوو لەسەر رێباز و هێرمۆنتیکەیەتی دەقەکان و پیادەکردنی بۆ ناو کۆمەڵگەو جێبەجێ کردنی و هەریەك لەمانە کۆمەڵێك بەرژەوەندی و مەرامی تایبەتی خۆیان هەبوو بۆ ئەوەی بیهێننەدی.

ئەم موسڵمانە تازانە لەگەڵ ئەو باکگراوەندە فیکری و ئایینییەی خۆیاندا کۆمەڵێك بابەت و مەسەلەی هەستیار و کێشەی عەقیدەیی- قەزاو قەدەر، فریشتە- ناوەکانی خوداو سیفانەکانی و بابەتیان وروژاند بۆ لێکۆڵینەوەو گفتوگۆ لە سەرکردنە، جگە لەمەش تێکەڵکردنی ئەو رۆشنبیری و فەرهەنگە کۆنەیان لەگەڵ ئیسلامدا و کردنی بەبەشێك لە داب و نەریتی ئایینی.

لە ئەنجامی جیاوازی راو بۆچوونەکان و جودایی لە تێروانین و باکگراوەندی رۆشنبیری و هۆشیارییان و لەگەڵ پێکدادان و یەك نەگرتنەوەی بەرژەوەندییەکانیان...

ململانێ دەستی پێ کرد، کە لە ئەنجامی ململانێدا چەوسانەوەی فیکری و مەزهەبی سەری هەڵداو ئەم ململانێ مەزهەبییە تەنیا لەناو توێژی زانایان و بیریارەکاندا نەبوو بەڵکو پەلی کێشایە ناو تێکڕای خەڵکەکە چڕتر بۆوە.(٥)

و لەو ماوەیەدا چەندەها بزووتنەوەی مەزهەبی نهێنی و ئاشکرا سەریهەڵدا و سروشت و مۆرکی سیاسییان هەڵگرتبوو یاخود لە بنەڕەتدا سیاسی بوون بەڵام خۆی لە مۆرك و سروشتێکی مەزهەبیدا دەردەخست. کە بەهۆیەوە کۆمەڵگەی ئیسلامی تووشی لیك ترازان و دووبەرەکی هات.

٢-ڕەگەزپەرستی و چەوسانەوەی نەتەوەیی دیاردە و ڕوخسارێکی دیار و ڕوونی ئەو سەردەمە بوو، لێرەدا پێویست دەکات کەمێك بگەڕێینەوە پێش سەردەمی عەباسی واتە سەردەمی خەلافەتی ئەمەوی، ئەمەوییەکان دەسەڵات و خەلافەتیان زیاتر سروشت و مۆرك و پێکهاتەی نەتەوەیی عەرەبی پێوە دیار بوو و زۆربەی دەسەڵاتە باڵاکان لە بۆ کوڕانی ئەمەوی بوو، هەتاکو هەندێك باوەڕیان وابوو کە خوێنی ئەمانە زۆر جیاوازە لە هی خەڵکی ترو هەستیان بە گەورەیی و بڵندی دەکرد. (٦)

بەڵام ئەم ڕەوشە بۆ عەرەبەکان بەردەوام نەبوو بەڵکو گۆڕانی بەسەرداهات و میللەت و نەتەوەی تر بەشداری دەسەڵاتیان کرد و خەلافەتیش گواسترایەوە و درایە دەست خەڵکی غەیرە عەرەبیش. یەکێك لەو گۆڕانکارییە کاریگەرەکانە بەسەر خەلافەتەوە، سەرکەوتنی (خەلیفە مەئموون)بوو بەسەر خەلیفە (ئەمین)ی برایدا. ئەم سەرکەوتنە دانرا بەسەرکەوتنێکی گەورە بۆ فارسەکان و توانیان بچنەنێو ناوەندی دەسەڵات و پێگەی خۆیان توند بکەن و دەوڵەتیش پشتی پێ دەبەستن لە کاروبارەکاندا. لێرەوە ڕەگەزێکی تر چووە نێو خەلافەتەوەو لەگەڵ عەرەبدا کاریان دەکرد, بوونە دوو نەتەوەی جیاواز عەرەب و فارس.

و لە سەدەی سێیەم بەدواوە لەگەڵ گۆڕانکاری و وەرچەرخانە یەك لە دوای یەکەکاندا و ئاڵۆزی باری سیاسی و ناجێگیری خەلافەت بووە هۆی هاتنە ناوەوەی

رەگەز و نەتەوەیەکی تر و خۆی خزاندە ناو مەڵبەندی خەلافەتەوەو ئەمانیش چوونە ناو ئەو ململانێ گەرمەوە.

ئەوانیش نەتەوەی تورك بوون کە خۆیان بە پارێزگاری خەلافەت و ئەهلی سوونە دادەنا دژی شیعەکان. (٧)

جێی باسە لەو سەردەمەدا ململانێ و دوو بەرەکی و پێکدادانی نەتەوەگەری لەسەر دەسەڵات بە روونی و ئاشکرایی لەنێوان عەرەب و فارس و تورکەکاندا دیاربوو.

ژیانی ئابووری

لەم سەردەمەدا چالاکی بازرگانی و پیشەسازی و کشتوکاڵ جوڵەو چالاکییەکی بەرچاوی بەخۆوە بینی، بازرگانی نێوان موسڵمانەکان و خەڵکانی تر بەرەوپێشتر دەچوو, وە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان لە پێویستی خەڵك زیاتر بوون بەرەو دەرەوە دەیاننااردن و سامان و بەرهەمی سروشتی بەرەو زیاتر دەچوو. چەندەها خەڵکی خاوەن بەهرەی پیشەیی و بەرهەمی پیشەسازی نوێ وە دەرکەوت و بەکار دەهێنرا لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا.

دەتوانین بڵێین ژیان و رەوشی رۆژانەی خەڵك و پێداویستی و شتەکان زۆر جیاوازتر بووە لە سەردەمی پێش خۆیان.

بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە لەو سەردەمەدا لەگەڵ ئەو هەموو پێشکەوتن و گەشەسەندنەدا لە هەموو بوارەکاندا سامانی سروشتی و شت و مەك و سامانی دەوڵەت و پارەو پوولەکان بەشێوەیەکی نادادپەروەری و نایەکسانی جێ بەجێ دەکراو بە شێوازێکی ستەم و زۆر و نادروست دابەش دەکرا، چینێك لەوپەڕی خۆشی و خۆشگوزەرانی ژیانیان دەبردەسەر و – ئەمانە تەنیا چینە ئەرستوکرات و حاکمەکە بوون و بە پەنجەی دەست دەژمێردران– لە بەرامبەریشدا چینێکی ستەملێکراو ژێر دەستەو نەدار و هەژار و کەم دەست بوون، هەرچەندە چینێکی تر هەبوون ژیانێکی مام ناوەندییان هەبوو، بەڵام پەیوەندییان هەبوو بە چینی دەسەڵاتەوە و نزیك بوون لەوان

ئەو کاتەی دەسەڵاتداران بەشێوەیەك دەژیان کە تەنیا بیریان لە کۆکردنەوەی زێڕ و زیوو پارەو کۆشك و تەلاری گەورەو فراوان و خواردنی هەمەجۆر و گران بەها دەکردەو, و دەستیان گرتبوو بەسەر ماڵ و موڵکی خەڵك و سامانی دەوڵەتدا کە تەنیا مانگانەی وەزیرێك حەوت هەزار دینار بوو بەڵام خێزانێکی هەژار و دەست کورت تەنیا سەدو بیست دیناری هەبوو بۆ یەك ساڵ و کاتێك کە هەژارەکان ئەو خراپەکارییەیان بینی هەڵوێستیان وەرگرت و هەوڵیان دا لە رێگەی چەند شۆڕش و ململانێ بۆ سڕینەوەی ستەم و زۆرداری و نادادپەروەری. (٨)

خراپی بارودۆخ و گوزەران و ژیانی خەڵك لە هەموو بوارەکاندا چ لە بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازیدا بووە هۆی داتەپین و روخانی ژێرخانی ئابووری، ئەم کارە بووە هۆی بڵاوبوونەوەی برسێتی و نەخۆشی و پەنا لە ناو خەڵکدا و دەوڵەتیش گرنگی نەدەدا بەو هەموو شتەو تەنیا گرفتیان پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان بوو.

دەکرێ خراپی ئەم رەوشەش بگەڕێنینەوە بۆ ئەو بارودۆخە خراپەی کە لەو سەردەمەدا لە بواری سیاسیدا سەریهەڵدابوو، جگە لەو ململانێ و پێکدادانەی نێوان سەرکردەی سوپا و خەلیفەکان لەلایەك مەزهەب و گروپ و نەتەوەکان لەلایەکی ترەوە.

ژیانی رۆشنبیری..

لەگەڵ ئەوەی کە ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری خەڵك لەو سەردەمەدا خراپ بوو، بەڵام لەلایەنی ئەقڵی و زانستی و بڵاوبوونەوەی رۆشنبیرییەوە سەردەمێکی پێشکەوتوو زێڕین بوو کە تیایدا هەموو رۆشنبیرییەکان تێکەڵ بوون و فەرهەنگ و کولتوور و رۆشنبیرییەکی نوێیان پێك هێنا و زانست و فێربوون و فەلسەفە گەشتبووە ئەوپەڕی.

دەتوانین بڵێین سەردەمێکی زێڕین بوو بۆ زانست و زانیاری و فەلسەفەی ئیسلامی بۆیەش زۆربەی زانایان ناویان بردووە بە سەدەی زێڕینی ئیسلام.

سەدەیەکی گرنگ بوو بۆ دەرکەوتنی تەسەوفی ئیسلامی و تەسەوفی گەیشتە ئەوپەڕی و چەندەها زاناو پیاوی تەسەوف و دەرکەوتن لەوانە حەلاج و ئەبو تالبی مەکی..هتد. (٩)

هەندێك هۆکار و خەسڵەتی تایبەتی ئەو سەردەمە بووە هۆی بەرەوپێشچوونی رۆشنبیری لە کۆمەڵگەداو کاریگەر بوو لەسەر تێڕوانین و بۆچوونەکانی خەڵك و دەرکەوتنی چەندەها دەستەو تاقم و کۆمەڵەی جیاواز ئەویش:-

١-کرانەوەی خەلافەتی ئیسلامی بەڕووی جیهانی دەرەوەدا و فراوان بوون و تێکەڵبوونی کۆمەڵگەی ئیسلامی لەگەڵ کۆمەڵگەکانی تر و سوود وەرگرتن لە کولتوور و فەرهەنگی ئەوان.

٢-جوڵەو بزووتنەوەیەکی فراوانی وەرگێڕان لە هەموو بوار و زانستەکاندا دەستی پێ کرد و چەندەها کتێبی زانستی و پزیشکی و ماتماتیکی و فەلسەفی- یۆنانی و گریکی- وەرگێڕدرایە سەر زمانی عەرەبی و رەواجێکی زۆری پێ دەدرا لەلایەن خەلیفەکانەوە لە پاداشتی کارەکەیاندا دیاری تایبەتی خەلیفە دەدرایە ئەو زاناو وەرگێڕانە لەو سەردەمەدا.

٣-تێکەڵاوی و هاتنە ناوەوەی فیکر و بیروبۆچوونی ئایینی یەهودی و مەسیحی و ئاینەکانی تر بۆ ناو ئاینی ئیسلام و تێکدانی چەمکە گشتی و بنەڕەتییەکانی ئیسلام و سەرهەڵدانی چەندەها گروپ و کۆمەڵەی جوداو جیاواز لەیەکتر لە بنەماو بیروباوەڕ و مەزهەبدا و هەریەکەیان خۆی بەتایفەی سەرکەوتوو ئەهلی بەهەشت دادەنا.

٤-لەم سەدەیەدا فەلسەفەی ئیسلامی تایبەتمەندی خۆی هەبووە و خاوەن پێگەو پێکهاتەیەکی سەربەخۆ بوو، بۆیە، توێژینەوەو خوێندنەوەو خوێندنی فەلسەفە لە قوتابخانەکاندا بو بووە پێویستی ئەو سەردەمە بۆ ئەوەی موسڵمانەکان پارێزگاری لە بیروباوەڕ و بنەماکانی ئاینەکەیان بکەن بەرامبەر بەو لێشاوە فەلسەفی و بیرە نامۆیانەی کە هاتبوونە ناو ئاینی ئیسلامەوەو کۆمەڵگەی ئیسلامیان وروژاندبوو، بۆیە دەبوو

گفتوگۆ و راگۆڕینەوەو بەرپەرچدانەوەی فەلسەڤی و فیکری هەبوایە بەرامبەر بە ئەو فەلسەفە و فیکرانە.

لەو سەردەمەدا چەندەها زانا دەرکەوتن کە زیاتر گرنگیان بە فەلسەفە دەدا لەوانە (فارابی) کە بە باوکی فەلسەفەی ئیسلامی دادەنرێت– و کۆمەڵەی (اخوان الصفا) و..هتد. (١٠)

ئەم پێشکەوتنە لەبواری رۆشنبیریدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ململانێ و گفتوگۆ توندەی نێوان زانایان و فەقیهو شاعیر و ئەدیب و فەیلەسوف و موتەکەلیمەکان لە هەموو ولاتانی ئیسلامیدا، و ئەو ئازادی و سەربەستییە لە قسەکردن و گفتوگۆدا– هەرچەندە ستەم و چەوساندنەوەی فیکری هەبووە، بەلام پالپشت و یارمەتیدەریش لەگەڵ ـ و گۆڕینەوەی راو بۆچوونەکان و سەرهەڵدانی ئەو هەموو رەوت و بیرە تازانە لە کۆمەڵگەی ئیسلامیدا هەبووە.

ئەمەش بەشێوەیەکی کورت، گرنگترین خەسڵەت و رواڵەتی دیار و ئاشکرای ژیانی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری و رۆشنبیری سەدەی چوارەمی کۆچی بوو، سەردەمی کۆمەڵەی (إخوان الصفا) و ئەم رەوشە کاریگەری دیارە بە سەر پەیام و کەسەکانیانەوە.

لە پاش ئەو کورتە باسە لەسەر بارودۆخ و مێژووی ئەو سەردەمەی کە ئەم کۆمەڵەیە تیایدا سەریهەڵدا و بوونە سومبولی زانست و مەعریفە و فەلسەفە لەو وەختەدا و توانیان مێژوویەکی پڕ لە جوانی و زانستی بۆ خۆیان تۆمار بکەن.

هەر بۆیە لە بۆ زیاتر ناسین و شارەزابوون لەم کۆمەڵەیە و ئەندامان و پەیامەکانیان پێویست دەکات دوو بابەتی گرنگ بخەینەڕوو و باسی لێوە بکەین:–

یەکەم:– ئەندامان و کەسانی (إخوان الصفا)کێن؟

دووەم:– ناسینی دانەرانی پەیامەکانی (إخوان الصفا).

تەوەرەی یەکەم:

ناسینی ئەندامانی (إخوان الصفا)

قسەکردن لەسەر ئەم تەوەرە زۆر ئالۆز و گرنگە، چەندان پسپۆڕ لەم بوارەدا هەوڵیانداوە بۆ ناسینی ئەم کۆمەڵە و ئەندامەکانیان و کارو چالاکیان, هەریەکە گەشتووەتە راو بۆچوونێکی لەوی تر جیاوازتر و جوداتر.

لە بابەت ئەم خاڵەوە خۆمان لە بەرامبەر دەرگایەکی داخراو شوراو سنوورێکی نهێنیدا دەبینینەوە لەبەر ئەوەی کاری کۆمەڵەو چالاکی کەسەکانی نهێنییەو سروشت و ئیشی کۆمەڵە نهێنییەکانیش بە بەردەوام خۆشاردنەوەو کەتمان و نەدرکاندن بووە، و بە تایبەتی ئەگەر ئێمە قسە لەسەر کۆمەڵێك بکەین کە لەنێوان ئێمەو ئەوانەدا چەندەها سەدەی نێوانە.

ئەوەندەی پێی گەشتوین لە بارەی تاکەکانی ئەم کۆمەڵەوە لە رێگەی نامەکانیانەوەیە، ئەوانیش کۆمەڵە کەسانێکن بە جیاوازی جۆری چین و توێژەکانیانەوە بەبێ دیاریکردنی ناوی کەسەکانیان لەم بارەیەوە لە پەیامی جل و هەشتەمینیاندا هاتووە (لە باشترین و چاکترین کەسەکان براو هاوەڵمان هەیە، بڵاوبوونەوەتەوە لە وڵاتاندا، لەوانە دەستەو تایفەیەك لە منالآنی پاشاو ئەمیر و وەزیر و کرێکاری کۆکردنەوەی (خراج) و نووسەرەکان، و هەرلەوانە تایفەیەك و کۆمەڵێك لەمنالآنی پیاوە بەرز و سەرۆکی هەرێم و جوتیارەکان و بازرگان و دانیشتوانە بنەڕەتییەکەی و هەروەها منالآنی زاناو ئەدیب و فەقیهو ئاینزان و خاوەن پیشە و پیاوانی باوەڕپێکراوی تیادا جێگە بووەتەوەو لەخۆی گرتووە..).(١١)

لەگەڵ ئەوەی ئەندامەکانیان ناسراو نین هەروەها ژمارەی ئەندامانی ئەم رێکخراوەیەش دیار نییە بەڵام مێژوونووسی هیندی (خودابخنش) گەشتووەتە ئەو رایەی کە ئەندامانی رێکخراوەکەی بە (٤٠) ئەندام دەستنیشان کردووە و دەڵێت: (لێك چونێکی سەیر هەیە لەنێوان ئەوان و ئەکادیمیەی فەرەنسیدا لە ژمارەی ئەندامیاندا)،

بەڵام زیاتر روونی نەکردۆتەوە ئایا ئەو ژمارەیە هەموو ئەندامانی کۆمەڵەکەیە یان دامەزرێنەری یان دەستەی باڵان؟.

هەرچەندە ئەو سەرچاوەش دیاری ناکات کە پشتی پێ بەستووە لەم رایەیدا. (١٢)

تەنیا سەرچاوەیەك کە دامەزرێنەرانی ئەم قوتابخانەیەی لێوە بناسرێتەوە ئەویش قسەیەکی (ئەبوحەیان)و لە هەردوو کتێبەکەیدا (الإجتماع و المؤانسة) و (المقابسات) کە (القفطي) لێوەی گواستۆتەوە:-

کاتێك وەزیر (صمصام الدولة)- کەسێك بوو گرنگی دەدا بە فەلسەفە و کۆڕ و دانیشتنی فەیلەسووفەکان- پرسیار لە (ئەبوحەیان) دەکات لە بارەی (زەیدی کوڕی رەفاعە) کە هەندێك قسەو گفتاری هەیەو لێی دەبیستم و رێبازێکی هەیە کە پێشتر نەم بیستووە.. لە وەڵامیدا (ئەبو حەیان) دەڵێت:- کە (زەیدی کوڕی رەفاعە) ماوەیەك لە بەرسرادا ماوەتەوە. لەو ماوەیەدا چاوی کەوتووە بە کۆمەڵێك کە هەموو بەشەکانی زانست و جۆرەکانی پیشەسازیان کۆکردووەتەوە لەوانە:-

(أبو سليمان البستی ناسراو بە (القدسی) و ابو الحسن علی الزنجانی و أبو أحمد المهرجانی و العوفی و کەسانێکی تریش) بوون.

ئەم کۆمەڵەیە کۆبوونەتەوە لەسەر پێکەوەژیان و پاکژی راستگۆیی و پاکێتی و ئامۆژگاری..

و لەناو خۆیاندا رێبازێکیان دامەزراند کە پێیان وابوو رێگایان بۆ بەدەست هێنانی رەزامەندی خودا نزیك کردۆتەوە. لە بنەڕەتی رێبازەکەشیاندا هاتووە کە شەریعەتی ئیسلام پیس و تێکەڵ بووە بە نەزانی و گومڕاییەکان و هیچ رێگەیەك نییە بۆ پاکردنەوەو جوان راگرتنی تەنیا فەلسەفە نەبێت، چونکە فەلسەفە هەڵگری حیکمەت و جوانییەو پڕیەتی لە دانایی بیر و باوەڕ و گەشتن بە راستییەکان، هەر بۆیە پەنجا نامە (پەیام) یان نووسی لە هەموو بەشەکانی فەلسەفە/زانستی و کردەیی/وە ناویاننا (رسائل إخوان الصفا) ئەمانە ئەو کەسانەن کە مێژوو ناویانی تۆمار کردووەو پاراستوویەتی لەناو کۆمەڵەی (إخوان الصفا)دا وە (ماکدۆناڵد) وای دەبینێ کە لەناو ئەم

کۆمەڵەیەدا کەسێتی دیار و ئاشکراو ناسراو بەشێوەیەکی فراوان و خاوەن کێش و پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بەرز وەدەرنەکەوتووەو کەم بوون.(١٣)

تەوەرەی دووەم

ناسینی دانەرانی پەیامەکان

پەیامەکانی (إخوان الصفا) بووەتە مایەی مشتومڕێکی زۆر و خاڵی گفتوگۆ و سەرچاوەی جیاوازی جیاوازی لەنێوان هەریەك لە زانایانی ئیسلام و رۆژئاوا وەك یەك، هەروەك چۆن مەسەلەی شوناسی دانەرەکان (یان لەوانەیە دانەرێکیش بێت) و شوێن و کاتی نووسینی کارەکانیان و بڵاوکردنەوەی بە شاراوەیی ماوەتەوە جێی باس و دوانگە و پەیڤێکی زۆرە لەنێو زانایاندا لە کۆن و ئێستادا و وەڵامێکی مێژوویی و دیاریکراویش بە تەواوەتی نییە(١٤).

گەر توێژەرە نوێکانی ئەمڕۆ وای ببینن خۆیان لە گێژاوێکدا دەبیننەوە لە بەرامبەر ئەم کارەدا کە هەوڵدەدەن دانەری پەیامەکان بناسن ئەوا هەر لەم بارەیەوە (القفطي) تێڕامان و سەرسوڕمانی خۆی دەربڕی بەرامبەر بە دانەری پەیامەکان پێش خوێندنەوەی کتێبی (الامتاع والمؤانسە)ی (ئەبو حەیان).

(القفطي) دەڵێ:- "کاتێ نووسەر و دانەری پەیامەکان ناوەکانیان شاردەوە جیاوازی کەوتە ناو خەڵکەوە لەبارەی ئەوەی کێ ئەم پەیامانەی نووسیوە هەر تاقم و دەستەیەك قسەیەکیان دەکرد لە رێگەی هەڵسەنگاندن و خەمڵاندنەوە هەندێك دەیان وت ئەم پەیامانە قسەی هەندێك لە ئیمامەکانی نەوەی ئیمام عەلین، و جیاوازیشیان هەبوو لەسەر ناوی ئەو ئیمامەی کە دایناوە، هەندێکی تر پێیان وابوو لە دانانی زانایانی موتەکەلمینی موعتەزیلەن لە سەردەمی یەکەمدا، هەتاکو ئێستاش دەکۆڵمەوەو دەپرسم لە دانەرانی پەیامەکان تاوەکو وەستام لەسەر قسەی (ئەبو حەیان)ی تەوحیدی- لە پێشتر باسمان کرد..." (١٥).

ئەم جیاوازییە لە راو بۆچوونەکاندا لەم بارەوە کە (قفطي)باسی دەکات لە ئێستادا بەشێوەیەکی زیاتر دەبینرێت، ئەوەتا ئیسماعیلییەکان هەموو توانایەکیان خستۆتەگەڕ بۆ ئەوەی بیسەلمێنن کە ئەم پەیامانە لەدانانی ئیمامەکانیانە ئەمەش بۆ ئەوەی ببێتە کولتور و فەرهەنگی ئیسماعیلییەکان هەربۆیەش عارف تامر– نووسەرێکی ئیسماعیلی هاوچەرخە– کۆمەڵێك لە دەقە ئیسماعیلییەکانی کۆکردۆتەوە بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە پەیامەکان یەکێك لە ئیمامەکانی ئیسماعیلی دایناوە.

ئەمەش لە کتێبەکەیدا بەناوونیشانی (حقیقە إخوان الصفا)، هەروەها لەپاش ئەمیش چەند نووسەرێکی تری ئیسماعیلی هاتوون و هەوڵیانداوە بۆ سەلماندنی ئەم مەسەلەیە.

ئەمانە هەستاون بە بەراورد کردن لەنێوان هەندێك لەو راوبۆچوون و دەقە لێك جوودانەی نێوان (ئیسماعیلییەکان) و (إخوان الصفا)دا. (١٦)

شایانی باسە چەندەها سەرچاوەی ئیسلامی هەیە ناوی کۆمەڵێك لە زانایانی بەسرەی تیادا باسکراوە کە ئەوانە پەیامەکانیان داناوە: وەکو پێشتر باسمان کرد کە (القفطي) لە کتێبەکەیدا (اخبار الحکماء) لە (ئەبو حەیان)ەوە دەیگێڕێتەوە کە دانەرانی پەیامەکان ئەمانەن (أبو سلیمان محمد بن معشر، أبوالحسن علی بن هارون...).

و زانایەکی تری ئیسلامی بەناوی (شارەزووری) لە کتێبەکەیدا کە ناوی (نزهة الأرواح) لیستێك لەناوی هێناوە بەجۆرێك جیاوازترە لەوانی تر و پێك هاتووە لە (أبی الحسن علی بن هارون الصابی و أبی احمد النهرجوری و عوفی البصری و زید بن الرفاعی و ابی سلیمان محمد بن مسعود).

ئەبو حەیانی تەوحیدی پێی وایە کە وەزیر (أبو عبدالله السعدان)– کە لەساڵی ٣٧٥ك کوژرا–کۆمەڵێك زانای بەکارهێناوەو کاریان دەکرد لەوانە (أبن زرعە–٣٩٨ك، و سکویە الرازی–٤٢١ك) و أبی الوفاو البوزجانی و أبی القاسم الأهوازی و أبی سعید بهرام و ابن شاهویە و ابن بکر ابن حجاج الشاعر و شوخ الشیعی و ابن عبید الکاتب)، قسەو وتەکانی ئەمانە کۆکرایەوەو نووسرایەوە تا پەیامەکانیان لێ پێك هات.

هەروەها تەوحیدی لە یەکێك لە نووسەرەکانەوە– زید بن الرفاعی– دەگێڕێتەوە کە وتوویەتی: "هیچ پەیوەندییەکی دیاریکراو کۆی ناکاتەوە لەگەڵ هیچ ڕێبازێکدا، ئەویش دەزانێت کە ڕێبازەکەی پێك بهێنێت لە هەموو (لایەکان)–ڕێبازەکانی تر–و هەرچ کەسێك بتوانێت فەلسەفەی یۆنانی و شەریعەتی ئیسلام کۆبکاتەوە ئەوکات گەشتووە بە تێڕوانینی (إخوان) پلەی کە ماڵی ئیمان –ئەوپەڕی ئیمان.. و بەم شێوەیە توانیان پەنجا پەیام (نامە) بنووسن لە هەموو بەشەکانی فەلسەفەدا". (١٧)

ئەبو حەیان ئەگەر ئینتیمای هەبێت بۆ ئەم کۆمەڵەیە وەکو (احمد أمین) دەڵێت یان ئینتیمای نەبێت، بەڵام قسەو نووسینەکانی نرخ و بەهایەکی مێژوویی و بابەتی و ڕەهەندی تایبەتی هەیە لەبەر ئەوەی ئەو پەیوەندی هەبووە بە کۆمەڵە فەلسەفی و بزووتنەوە نهێنییەکانەوە بەڵگەش بۆ ئەمە کتێبەکانیەتی بەتایبەتی (القابسات) و (الامتاع والمؤانسة)ەوە ئەو بێزاری و تووڕەییەی لەسەر بارودۆخی ئەو سەردەمەو ئەو پەیوەندییە خۆش و چاکەی لەگەڵ (زێد بن الرفاعی) و نووسینەوەی کتێب و پەیامەکان بۆی.

هەروەها کۆمەڵێك زانای ناسراو ناودار لەوانە (البیهقی–٥٦٥ك) و (الخوارزمی–٦١٧ك) (القفطي ٦٤٦ك) و (شارەزوری–٦٨٤ك) و (ابن العبری–٦٨٥ك) و (إبن تیمیة–٧٢٤) ئەمانە هەموویان جەختیان لەسەر قسەکانی تەوحیدی کردووەتەوەو باوەڕیان وابووە کە پەیامەکان لەپاش سەدەی سێیەم و لەلایەن کۆمەڵێك زاناو داناوە نووسراوەتەوە.

– لەبارەی ژمارەی ئەندامانی (إخوان الصفا) و دانەرانەوە:

قسەیەکی زۆر هەیە ئەوەتا تەوحیدی تەنها ناوی پێنجیان ئاشکرا دەکات هەرچەندە لە قسەکانیداوە دەردەکەوێت کە زیاتر بوون و ناسیونی.

بەڵام ماکدۆناڵد بۆ ئەوە دەچێ کە دامەزرێنەرانی ئەم قوتابخانەیە و دانەرانی پەیامەکان (١٠)دە ئەندام بووبن، بەڵام دیاریکردنی بەم ژمارەیە هیچ بەڵگەیەکی نییە.

بەڵام ئەگەر لاپەڕەکانی مێژوو هەڵبەینەوەو بیخوێنینەوە دەبینین ئەم پێنج کەسە چالاکی و کار و کردەیان زیاتر بووەو نوسینیان بڵاوبووەتەوە و مێژوونووس زیاتر باسی لەمانە کردووە لەناو ناوو کەسەکانی تردا. (١٨)

- شوناس و ئینتیمای کۆمەڵەی (إخوان الصفا)

جیاوازی راوبۆچوون و تێڕوانینەکان تەنها لەسەر دانەری پەیامەکان نەبوو هەموو ئەو سووڕەشی تێپەڕاندو بەڵکو مەسەلەی ئینتیمابوون و لایەنگیری مەزهەبیشیانی لەناو کۆمەڵی ئیسلامیدا دەگرتەوەو بووە قسەوباس و مشتومڕی زانایان.

ئایا ئەمانە سەر بە چ مەزهەب و گروهێکی سیاسی و قوتابخانەیەکی عەقیدەیین؟

ئەگەر بگەڕێینەوە سەر لێکۆڵینەوەو سەرچاوەکان لەکۆن و نوێدا مشتومڕو قسەوباسێکی زۆر هەیە لەسەر ئینتیمای ئەندامەکان و بیروبۆچوونیان.

- (القفطي) قسە لەسەر ئەم مەسەلە دەکات دەڵێت ئەمانە لەلایەنگران و دواکەوتوانی قوتابخانەی موعتەزیلەن کە خاوەن پەیڕەو بیروڕایەکی ئەقلانین.

-بەڵام ئیسماعیلییەکان بە هاوڕێزێکی زۆر بۆ پەیامەکان هەندێکیان ناوی دەبەن بە (قورئان لەپاش قورئان)، ئەمانە بەشێوەیەکی فراوان پەیامەکان بەکار دەهێنن و کاری پێ دەکەن بۆیە جێی سەرسوڕمان نییە کاتێك دەبینین زۆربەی زانایانی هاوچەرخ-لە موسڵمان و ناموسڵمانەکان- پێیان وایە کە ئیسماعیلییەکان دانەری پەیامەکان بن.

عارف تامر کە نووسەرێکی هاوچەرخە و ئیسماعیلییە-بۆ نموونە- ریوایەتێك و گێڕانەوەیەکی درێژ و باوەڕپێکراو لەبارەی سروشتی پەیامەکانەوە دەهێنێت و ناوەڕۆکەکەی ناو دەبات بە (الفلسفة الإسماعيلية).

-(عادل العوا) نووسەرێکی ترە پاڵپشت بە مەنهەج و میتۆدێکی تاڕادەیەك جیاوازە.

کەدامەزراوە لەسەر خوێندنەوەیەکی شیکاری بۆ پەیامەکان و لەجیاتی لکاندن و گرێدانی (إخوان الصفا) بە کۆمەڵێکی دیاریکراو دەبینین ناوزەدیان دەکات بەناوێکی نا رۆشن و نائاشکرا کە ئەویش "دوای موعتەزیلەکان یان ئەو دیو موعتەزیلەکان)، یاخود

ئەو هاوڕایە لەم بۆچوونەدا لەگەڵ هەندێ لە قوتابییەکانی (إخوان الصفا) رۆژئاواییە تازە پەیدابووەکان، هەرچەندە راکەشی نائاشکرایی پێوە دیارە.

-دێینە سەر زانا رۆژئاواییەکان ئەوانەی کە گرنگی و بایەخ دەدەن بە فەلسەفەی ئیسلامی زۆربەی زۆری زانایانی رۆژئاوایی پێیان وایە کە (إخوان الصفا) و پەیامەکانیان پەیوەندی هەیە بە بزووتنەوەی ئیسماعیلییەوە لەوانە:

کازانۆڤا کە زانایەکی ئەوروپییە بەرگری لەم هەڵوێستە دەکات لە ساڵانی ١٩١٥ز، تاکو بەدوایدا هەریەك لە (گمولدتسیهر و ماکدۆناڵدولین بول و ماسینیون و إیفانوف) هاتن هەمان هەڵوێستیان دەربڕی، و ئەمانە دیارترین و ناسراوترین توێژەرەکانن لەم مەیدانەدا هەتاوەکو (إیفانوف) باوەڕی نەبووە بە بوونی کۆمەڵێك زانا لە بەسرەوە بە هیچ شێوەیەك، بەڵام ژمارەیەکی کەم لە زانایانی رۆژئاوایی- بۆ نموونە شستیرن و سارتون- رای نووسەرە ئیسلامییە کۆنەکانیان وەرگرتووە لە بارەی دانەرانی پەیامەکانەوەو کارەکانیان گەڕاندووەتەوە بۆ کۆمەڵێك زانا کە لەوانەیە لە بەسرەدابووبن..

لەگەڵ ئەم رایانەشدا زانایەکی تر بەناوی (کوربان)ەوە پێناسەیەکی تری هەیە بۆ (إخوان الصفا) و کە ئەمانە کۆمەڵێکن یاخود رێکخراوێکن لە پیاوانی زانست کە لە هەمان کاتیشدا دەنگی بزووتنەوەی ئیسماعیلی بوون. (١٩)

مەسەلەی دانەری پەیامەکان بووەتە بابەتێکی فرەلایەن و کێشەو قسەو باسی توێژەرەکان بۆیە بڕیاردان لەسەر دانەرانی کارێکی سەخت و ژوارەو بەشێوەیەکی تەواوەتی یەکلایی ناکرێتەوە ئەویش بەهۆی ئەو نهێنی و شاراوەییە کە لەم کۆمەڵەیەدایە.

باشتر وایە پێش هیچ بڕیارێك لەم مەسەلەیەدا بگەڕێینەوە سەر پەیامەکان خۆیان و کات و شوێن و مەبەستەکان کە یارمەتیدەرن بۆ ناسینی دانەرەکانی.

کات و شوێنی إخوان الصفا و پەیامەکان

لە بۆ زانینی کاتی ئەم کۆمەڵەیە پێویستە بگەڕێنەوە ئەو سەردەمەی کە ئەم کۆمەڵەیە تیایدا دامەزراو چالاکییەکانی دەست پێ کرد و پەیامەکانیان تیادا نووسی. ئەوەی گرنگە بیزانین ئەوەیە کە پەیامەکان لەگەڵ ئەوەی کە فەرهەنگێکی رۆشنبیرییە، رێباز و پەیڕەو و سیستەمی ناوخۆییە بۆ رێکخراوەکە. و ناکرێت رێکخراوێك کە چالاکی سیاسی و رۆشنبیری و زانستی هەبێت، بەڵام پرۆگرامێکی ناوخۆیی و فیکری و سیستەمی کاری نەبێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە دانان و نووسینی پەیامەکان ئەگەر لەگەڵ دروست بوونی رێکخراوەکەدا نەبووبێت ئەوا زۆریش لێی دوانەکەوتووە.

توێژەر و لێکۆڵەرەوەکان لە دیاریکردنی زەمەنی پەیامەکاندا و نوسینیان جیاوازییان هەیە:-

١-ئیسماعیلییەکان دانانی پەیامەکان دەگەڕێننەوە بۆ سەرەتاکانی سەدەی دووەم یان سەرەتاکانی سەدەی سێیەمی کۆچی، لەم کاتەشدا ئەو ئیمامانە ژیاون کە ئیسماعیلییەکان پەیامەکانیان دەخەنە پاڵ.

٢-(محەمەد فەرید) و (شیدر) پێیان وایە کە کۆمەڵەی (إخوان الصفا) لە فەیلەسوفە موسڵمانەکانی سەدەی سێیەمی کۆچین، و (فرید) دەرکەوتنی ئەم کۆمەڵەیە دەگەڕێنێتەوە بۆ کۆتاییەکانی سەدەی دووەم و سەرەتاکانی سەدەی سێیەم، و لەو سەردەمەوە دەستیان کرد بە نووسینەوەی پەیامەکان، بەڵام لەوانەیە پەیامەکان بەم شێوەو شێوازەی ئەمڕۆ نەبووبێت و ئەم ناوەشی هەڵنەگرتبێت تا ئەم دواییە.

٣-کازانۆفا دەڵێ پەیامەکان لەماوەی نێوان ساڵانی ٤١٨-٤٢٧ك وا دانراوە، و لەم بۆچوونەیدا پشتی بەستووە بە شیکردنەوەی هەندێك دیاردەی گەردوونی کە لە پەیامەکاندا هاتووەو ئاماژەی پێ کراوە.

٤-زۆربەی ئەو توێژەرانەی کە لەسەر ئەم کۆمەڵەیە نووسیویانە دەرکەوتنیان دەگەڕێننەوە بۆ سەدەمی چوارەمی کۆچی و هەر لەوانە دیاریی کردووە بەنیوەی دووەمی سەدەی چوارەم.

بەڵامن (عمر الدسوقی) بۆ ئەوە دەچێت کە چالاکییەکانی (إخوان الصفا، دەکەوێتە نێوان ساڵانی ٣٣٤ک- ئەو ساڵەی کە بوەیهییەکان چوونە ناو عێراقەوە- و ساڵی ٣٧٣ک. (٢٠)

ئەم بۆچوونانەی سەرەوە کە باسکران پشتیان نەبەستووە بەسەرچاوەیەکی راست و دروست کە جەخت لەسەر ئەو ساڵانە بکاتەوە بەڵکو پشتیان بە هەندێ رای لاواز بەستووە ناگاتە پلەی یەقین و راستی. بۆیە پێویستە لەبۆ دیاریکردنی سەردەمەکەیان و چالاکی و نووسینی پەیامەکان و وەدوور لە راو بۆچوونی هەڵەو لاواز دەبێ بگەڕێنەوە سەر خودی پەیامەکان و ئەو دەقانەی کە لەنێویدا ئاماژەیان بۆ ئەو رووداوە مێژوویانە کردووە کە لەو سەردەمەدا بوون و رایەکی راست و دروسترمان دەدەنێ بۆ ناسینی مێژووی کۆمەڵەکەو پەیامەکان لەوانە:-

١-لە دەقەکاندا چەندە بابەتی مێژوویی ئەو سەردەمە باسکراوە لەوانە باسی پیاوێکی زانا دەکات کە راڤەی ژمارەکانی زانیوەو ناسراو بووە بە (أحمد الکیال) لە ساڵی (٣١٣ک) کۆچی دوایی کردووە.

و لە پەیامێکی دیکەدا باس لە (الآنسان و الحیوان) دەکات کە رەخنەی (بەبەغایەکە) بۆ مرۆڤ تیایدا باس لە چاودەرهێنران و کوشتن دەکات، و یەکەم خەلیفەش کە چاوی دەرهێنرابێت خەلیفە (القاهر) بووە لە ساڵی٣٢٢ کۆچیدا.

وە هەروەها لە پەیامێکی تردا باس لە کوشتن و بڕین و لەعنەت کردنی یەکتر دەکات لەنێوان ئەهلی شەریعەتەکانداو باس لە (رافضي)یەکان و (جبری و قدری) و (ئەشاعیرەکانیش) دەکات ئاشکرایە کە ئیمامی ئەشعەری لە ساڵی ٣٢٤ک یان ٣٣٠کۆچی کردووە. (٢١)

٢-ئیبن تەیمیە نوسینی پەیامەکانمان بۆ دیاری دەکات کە لە "پاش سەدەی سێیەمەوە بووە کاتەکەی نزیك بووە لە دروست کردنی قاهیرەوە". و ئاشکرایە کە (جوهر الصقلی) دەستی کرد بە دروست کردنی شاری قاهیرە ساڵی ٣٥٨ك، بەڵکو (ئیبن تەیمیە) هەوڵدەدات بۆ دیاریکردنی مێژووی نووسینی پەیامەکان بەشێوەیەکی وردتر کە پشت بەخودی پەیامەکان دەبەستێت و دەڵێت:

"هەر لە پەیامەکان خۆیاندا روونکراوەتەوەو نووسراوە کە لە پاش ئەوەی نەصرانییەکان دەستیان گرتووە بەسەر کەنارەکانی شامدا) و رۆمەکان دەستیان گرتووە بەسەر شامدا لە ساڵی ٣٥١ك.

و پێدەچێت (ئیبن تەیمیە) پشتی بەو دەقە بەستبێ کە لە پەیامەکانی (إخوان الصفا)دا هاتووە باس لە ریزبەندی ئیمانداران دەکات "...ریزی پێنجەم ئەوانەن کە لایەنگرانیەتی لە موجاهیدەکان و تێکۆشەرەکانی دژی دوژمنەکانی کە پارێزگاری لە کەلێنی وڵاتانی پەیڕەوی شەریعەت بۆ ئەوەی دوژمنەکان سەرنەکەون بەسەریاندا و کاروباری ئاینەکەیان لێ خراپ بکەن.. هەروەکو چۆن رۆمەکان کردیان بەناوچەو شوێنی موسڵمانەکان). (٢٢)

بەو پێیە پەیامەکان- بەگوێرەی رای ئیبن تەبمیە- لەماوەی نێوان ساڵانی ٣٥٣ك-٣٥٧ك دانراو نووسراونەتەوە وە (د.فؤاد معصوم)دەڵێت:

ئەم راوبۆچوونەی (ئیبن تەیمیە)مان پێ قبووڵەو دەقی پەیامەکانیش ئاماژەیان بۆ راستی وردروستی ئەم رایە کردووەو باسیان لەو کاتە کردووە کە لە دەقەکانی پێشوودا بۆ مان دەردەکەوێت.

هەروەها (القفطي) ئەو زەمەنەی دیاریکردووە کە گفتوگۆ لەنێوان (ابن سعدان) و (ئەبو حەیان) رویدا، کە لە ساڵی (٣٧٣ك) بووەو (زەید کوڕی رەفاعی) زیندوو بووەو تەوحیدی چاوی پێ کەوتووە.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە کۆمەڵەی (إخوان الصفا) لە سەدەی چوارەمدا بوون.

دواجار دەکرێت بڵێین کە ئەم رێکخراوە لەوانەیە دامەزرابێت لە نیوەی دووەمی سەدەی چوارەمی کۆچی، پاشان دەستکرا بە دانان و نووسینی بابەتەکانی کتێبەکە بەشێوەی پەیامەکان ئەمەش چەند ساڵێکی خایاندووە(٢٣).

–شوێنی کۆمەڵەی (إخوان الصفا):

لە پەیامەکاندا بەشێوەیەکی ئاشکرا و روون نابینین کە بارەگاو شوێنی ئەم کۆمەڵەیە و شوێنی دامەزراندنی ئەم رێکخراوە دیاری کرابێت، ئەوەی کە لە بەردەستدا بە قسەکەی (تەوحیدی) یە کە پێشتر باسکرا کە دەڵێت ئەمانە لە بەسرەدا بوون و دروست بوون لە قسەکەیدا هاتووە لە (زید بن رفاعی) یەوە کە: (لە بەسرەدا ماوەیەکی زۆر ماوەتەوە لەو ماوەیەدا چاوی بە کۆمەڵێك کەوتووە..)

بوونی ئەم کۆمەڵەیە و دامەزراندنی لە بەسرە دا جێی سەرسوڕمان و نامۆیی نییە، چونکە بەسرە بەهۆی شوێنە جوگرافییەکەیەوە، کە شوێنی پێگەشتن و چاوپێکەوتنی پیاوانی رۆژهەڵات بووە لە عەرەب و فارس و زەردەشتی و هیندی...هتد. لە رۆژانی دروست بوونییەوە لە سەردەمی (عومەری کوڕی خەتاب)ەوە بووەتە شوێنێکی گەورەی پێگەیشتن بۆ هەموو بەشە رۆشنبیرییە جیاوازەکان، هەر لەوێدا (حەسەنی بەسری) و (واصلی کوڕی عەطا)ی سەرۆکی موعتەزیلەکان و (نظام) و (الجاحظ) و (أشعري) و چەندەها کەسایەتی و زاناو پسپۆر لە هەموو بوارەکاندا دەرکەوتن و شوێن و پەنجەیان دیارە لە مێژوودا.

و لەپاش ئەوەی کە دڵنیابوون لەوەی کە شاری بەغداد بۆ بانگەشە بڵاوبوونەوەی رێبازەکەیان ئامادەیە کردیانە بنکەی سەرەکی خۆیان و چالاکییەکانیان تیادا دەست پیێ کرد. (٢٤)

–سیستەمی رێکخستنی کۆمەڵەی (إخوان الصفا):

لەرێگەی خوێندنەوەی رێکخستنی ئەم کۆمەڵەوە دەبینین کە تەمەنی تاکەکان رۆڵێکی گرنگ و تایبەتی هەیە لە ریزبەندی و هاتنەخوارەوەی هەرەمی لە ناو رێکخستنەوەیاندا، چونکە تەمەنی مرۆڤ لە چەند قۆناغێك پێکدێت، هەر قۆناغە و

پێداویستی و تایبەتمەندی و قابیلیەتی خۆی هەیە. هەروەها توانای ئەقڵی و هۆشیاری تاکەکان ڕۆڵی خۆی دەگێڕێت، لەبەر ئەوەشە بۆ هەر قۆناغێك ئەو شتانەیان دیاری کردووە کە دەگونجێ لەگەڵ سروشتیدا. ئەم کۆمەڵەیە خۆیان دابەش کردبوو بەسەر چوار پلەدا کە هەر پلەیەك تایبەتی خۆی هەیەو تایبەتە بە کۆمەڵێك کەسەوە کە ئەگەر سەرکەوتوو بوو لەیەکەمدا بەرزدەبێتەوە بۆ پلەی دووەم هەتا پلەی چوارەم.

ئەو چوار پلەیەش ئەمانەن:—

پلەی یەکەم:

ئەم پلەیەش تایبەتە بەو ئەندامە سەرەتاییانەی کە تەمەنیان لەنێوان پانزە ساڵانە بۆ سی ساڵ، ناو دەبرێن بە (الإخوان الإبرار الرحماء) ئەمانە بە پاکێتی جەوهەری دەرونیان و ئامادەیی زهنی و زیرەکیان تایبەتمەندن و خاوەنی ئەو دەروونە پاکژەن. ئەمانە بەچینی خاوەن پیشەکان دادەنرێن و بنەڕەتی ڕێکخستن پێك دێنن.

پلەی دووەم:

ئەم پلەیەش تایبەتە بەو ئەندامانەی کە لەنێوان تەمەنی سی چل ساڵیدان، ناودەبرێن بە (الإخوان الإخبار الفضلاء)، ئەم پلەیەش پلەی سەرکردە خاوەن سیاسییەکانن کە لەم قۆناغەدا فەلسەفە وەردەگرن و دەیخوێنن، لەگەڵ ئەوەی سەرپەرشتی برایانی پلەی یەکەم دەکەن و سۆز و بەزەیی دەبەخشن پێیان.

پلەی سێیەم:

تایبەتە بەو ئەندامانەی کە تەمەنی چل ساڵیان تەواو کردووەو بەرەو پەنجا دەڕۆن و ناودەبرێن بە (الإخوان الفضلاء الكرام) ئەمانە خاوەن (ئەمرو نەهین) و چارەسەری ئەو کێشەو گرفت و جیاوازیانە دەکەن کە سەرهەڵدەدات لەنێوان برایاندا بەشێوەیەکی جوان و نەرم و لەسەر خۆ وە چاکی وباشی هەڵسوکەوت و بەڕێوەبردن.

لەگەڵ ئەوەی کاری ڕێکخستن و بانگەواز بەڕێوە دەبەن، هەر لەمانەش بەرپرسی ناوچەو لقەکان هەڵدەبژێرێت بۆ بەڕێوەبردنی ئەو بەش و لقانە.

پلەی چوارەم:

تایبەتە بەو ئەندامانەی کە تەمەنی پەنجاساڵیان تەواوکردووە ئەوانەن کە (یشاهدون الحق عیانا) (حەق بەچاوی خۆیان و وەك خۆی دەبینن) کە هێزێکی بەدەست هاتووە لەپاش تەمەنی پەنجا ساڵی. ئەمە پلەی حەکیم و داناکانەو هەموو برایەك بانگ دەکرێ و بۆی هەیە بگاتە ئەم پلەیە وە بەرزترین پلەیە لە بۆچوون و تێڕوانینیاندا و هەچ کەسێك بگاتە ئەم پلەیە دەبێت بە (الواصلین) بەگوێرەی گوتەو دەربڕینی سۆفیەت، ئەمەش ئامادەکاری بۆ بەرزبوونەوە بۆ مەلەکوتی ئاسمانەکان و گەشتن بە راستییەکانی زیندووبوونەوەو پاداشت.

خاوەنی ئەم پلەیە ترۆپکی رێکخستن پێك دێنن و دەبنە سەرۆك و گەر تایبەتمەندی و خەسڵەتی پێغەمبەری تیادابوو گەر نا هەموویان پێکەوە دەبنە سەرۆك بە کۆمەڵی و ئەمەش پێی دەڵێن سەرکرایەتی جەماعی.

ماکدۆناڵد ئەم پلانەی ناو بردووە بە:- چینی موديد و خوێندەوارەکان پاشان مامۆستاکان پاشان سەرکردە یان مورشیدەکان پاشان نزیکەکان لە خودا یان (الواصلین).

کۆمەڵەی (إخوان الصفا)- بەپێی بۆچوونی د.فؤاد- لەم دابەشکردنەیاندا کاریگەری میتۆدەکەی ئەفلاتونیان بەسەرەوەبێت لە پەروەردەو زانستدا کە ئەویش پلەکان بە چەند قۆناغێك دیاری دەکات.

ئەم کۆمەڵەیە هەریەك لەو پلانەی باسکران بەڵگەی ئایینی بۆ دەبینێتەوەو پشت ئەستوری دەکات بە دەقێکی قورئانی بەم شێوەیە:-

١-بۆ قۆناغی یەکەم بەڵگەی قورئان دەهێننەوە کە دەفەرموێت "وإذا بلغ الإطفال منكم الحلم" بنورە:٥٩ ئەمەش پانزە ساڵییەوە دەبێت کە تاکەکان هەست بەهێزێکی ئەقڵانی جیاکەرەوە دەکەن.

٢-بۆ پلەی دووەم خودا دەفەرموێت "و لما بلغ أشدة أتيناة حكما وعلما" یوسف،٢٢ ئەمەش هێزێکی داناییە لەسەر هێزە ئەقڵانییەکە لە پاش تەمەنی سی ساڵی.

٣–بۆ پلەی سێیەم: خودا دەفەرموێت "حتى إذا بلغ أشده وبلغ أربعين سنة قال رب أوزعني أن أشكر نعمتك التي انعمت على وعلى والدي وأن أعمل صالحا ترضاه"الاحقاف: ١٥

ئەمەش دەست پێ دەکات بە ئامادەیی هێزە (ناموسی)– شەرعی، یەکە لە پاش تەمەنی ٤٠ساڵی.

٤–بۆ پلەی چوارەم خودا دەفەرموێت "يا أيتها النفس المطمئنة إرجعي إلى ربك راضية مرضية فادخلي في عبادي وادخلي جنتي" الفجر: ٢٧–٢٨

ئەم پلەیەش دەست پێ دەکات بە ئامادەیی و بوونی هێزی (الملكية) بەهرەیی لە پاش پەنجا ساڵییەوە.

دەکرێ بڵێین ئەم ڕێکوپێکی و تەدەروجە لە پلەکانی (إخوان الصفا)دا پلەی بەرزبوونەوەیە لە ڕێکخستندا و نزیکبوونەوەیە لە پلەی باڵاو گەشتن بەراستییەکان(٢٥).

ئەوجا دێینە سەر کارەکانی (إخوان الصفا) و دابەشکردنی ڕێکخستنەکەیان.

–بانگەواز:

ئەم کۆمەڵەیە بە هەموو توانایەکیان هەوڵدەدەن بۆ جێبەجێ کردنی ئەو چەمکە تایبەتیەیان کە بڵاوکردنەوەی (الحكمة الخالدة) داناییەکی کۆتا نەبوو لەنێو تاکەکاندا یان ئەوەی کە (السهروردی) لەم دواییە دا ناوی دەبرد بە (الحكمة اللدينة) کە مرۆڤەکان ئەم حیکمەیان تێدایە بەشێوەیەکی بەردەوام.

لە پاش ئەو متبوون و شاراوەییەی لە "ئەشکەوتدا" بە درێژایی خولەکانی پێشووی مێژووی مرۆڤایەتی ئەم کۆمەڵەیە هەستان بە بڵاوکردنەوەی ئەو حیکمەیە و ڕێنمونی قوتابییەکانیان بۆ تەنیا ڕاستییەك کە ئەو ڕاستییە سەرچاوەو بنەڕەتە بۆ هەموو سەرچاوەو ژێدەرە جۆراو جۆرەکان کە زانست و ئیلهامەکانیان لێ وەرگرتووە هەروەکو باوەڕیان وایە کە بەرەکەت و خێری کۆتایی لە هەموو حاڵەتەکاندا لەوەوە سەرچاوە دەگرێت ئەویش ئاینی (ئیسلام)ە کە دابەزێنراوە بۆ حەقیقەت لەم خولەی ئێستای مرۆڤایەتیدا و گەشتنە بە مانا پڕ جوان و تێگەشتنی تەواو و دروستە لە مرۆڤایەتی.

لەو روانگەوە بوو ئەم کۆمەڵەیە سووربن لەسەر ئەوەی بانگەشە بۆ ڕێبازەکەیان بکەن و بڵاوی بکەنەوە لەنێو گەنجەکاندا نەك پیرەکان، چونکە باوەڕیان وابوو دەروونی گەنجەکان وەکو پەڕەیەکی سپی بێ گەردەو هیچ شتێکی لەسەر نەنووسراوە زووتر ڕێبازەکە قبوڵ دەکەن و وەریدەگرن، لە پەیامەکاندا هاتووە..

(...لەسەرت پێویستە ئەی برا خۆت سەرقاڵ نەکەیت بە ئیسلاحکردنی پیرە پەککەوتووەکان کە لە منداڵییەوە هەڵگری چەندەها بیروباوەڕی خراپ و دابونەریتی نزم و خووڕەوشتی دڕندانەن. گەر دواتکەون چاك نابن، و ئەگەر کەمێکیش چاك بن سەرکەوتوو نابن، بەڵام دەست بگرە بە گەنجەکانەوە کە سنگ رولێکی پاك و تەندروستیان هەیە، ئامادەن و حەزیانە لە ئادابەکان و سەرەتان لە تێڕوانینیاندا بۆ زانستەکان) بەم شێوەیەش نەوەیەك دروست دەبێت کە رکەبەرایەتی و جەدەل و ئارەزوبازی نازانێت و دووردەبێت لە توندڕەوی مەزهەبی و بۆ ئەم بۆ چوونەشیان بەڵگەی قورئانی دەهێننەوە کە خودا دەفەرموێت (انهم فتية امنوا بربهم وزدناهم هدى) الكهف:١٣. و دەفەرموێت (قالوا سمعنا فتي يذكرهم يقال له إبراهيم) الأنبياء: ٦٠ و دةفةرموێت (واذقال موسى لفتاه) الكهف: ٦٠،(٢٦)

ئەم کۆمەڵە کاریان دەکرد بۆ ئەوەی ئەندامی تازە بهێننە ناو ریزی کۆمەڵەکەو ئامادەکردن و ڕێکخستنیان بە ڕێکخستنێکی پێویست و دروست بە جیاوازی چینەکانەوە.

شێوازی کارکردن و بانگەوازیان وەستاوە لەسەر باوەڕهێنان و باوەڕبونی بەرامبەر بەم کۆمەڵەیە سەرەتا شێواز و قەناعەتێکی هێمنانە بەکاردەهێنن و پاشانیش بەکارهینانی هێز لە بۆ بڵاوکردنەوەی بانگەوازەکەیان لە قۆناغی کۆتاییدا، لەمەشدا پشت بە کاروکردەوەو قسەی پێغەمبەران دەبەستن و دەیانکەنە نموونەی کار بۆ خۆیان. (٢٧)

شانەکان

وادیارە کۆمەڵەی (إخوان الصفا) کاریان بە سیستەمی (شانەی رێکخستن) کردووەو بەکارهێناوە کە ئەمڕۆ ئەم شێوەیە ناسراو و باوە لەلای پارتە هاوچەرخەکان، کە ئەندامانی هەموو شانەکە بەشێوەیەکی خولی بەسەر پەرشتی بەرپرسی شانەکە کۆدەبنەوەو بەیەك دەگەن بۆ گۆڕینیەوەی بارودۆخی گشتی و تاوتوێ کردنی و باسکردنی، و دیراسەکردنی ئەو رێنمونیانەی کە لەسەرەوە دەهاتە خوارەوە بۆیان.

وەکۆبوونەوەی خولی پەیڕەودەکەن ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئیلتیزام و پەیوەستی رێکخستنی لەناو ئەم کۆمەڵەیەدا، بۆیە (برایان) لە هەر کوێیەکبن پێویستە هەستن بەم ئەرکەو جێبەجێی بکەن. و لەپەیامەکاندا هاتووە (پێویستە لەسەر برا کانمان خودا پاڵپشتیان بێت لە هەر شوێنێك بن لەم وڵاتەدا دەبێت شوێنکیان هەبێت بۆ کۆبوونەوە تیایدا لەکاتی دیاریکراوداو, کەسی بێگانە نەیەتە ناویان، و تیایدا باس لە زانستەکان بکەن و نهێنییەکانی تیادا باس بکەن).

(لە یەکەمەوە پەیام بە پەیام بخوینێتەوە تاکۆتایی..) و روونی بکاتەوەو راڤەی بکات بۆیان و گرنگی بدات بە پتەوکردن و بەهێزکردنی پەیوەندی لەنێوان ئەندامەکاندا. (٢٨)

جفرەی نهێنی

ئەگەر سەیرێکی کاری ئەم کۆمەڵەیە بکەین دەبینین کە زۆر بەنهێنیانە کاریان کردووە هەتاکو ئەوەندە قوڵ بوونەتەوە لە نهێنی کاری رێکخستنیاندا نووسینێکی تایبەتی بەزمانی تایبەتی خۆیان داناوە وەکو هاتووە لە پەیامی (الجامعە)دا- و کاریان پێ کردووە، کە بەهۆیەوە پەیامەکانی نێوانیان دەگۆڕییەوە لەنێوان بانگەوازکەران و بنکەی سەرەکیان وەدەڵێن (وە بەباشمان زانی و بینیمان، کە ئەوەی دەمانەوێ بینوسین..بە پیت و وشەیەك کە خۆمان رێکمان کردووەو ریزمان کردووە).(٢٩)

لەگەڵ ئەمەشدا کۆمەڵەی (إخوان الصفا) جفرەی تایبەتی خۆیان هەبوو کە ئاماژە بووە بۆ شتی تر نەك وشەکە وەك خۆی لە نووسینەکانیاندا و تەنیا خۆیان لەو جفرانە

تێدەگەشتن و کەسی تر تیٚ نەدەگەشت ئەمەش زیاتر رۆچوونە لە پاراستنی نهێنی یەکاندا.

لە رێکخستنەکانیاندا وادەردەکەوێت کە زۆر خۆیان پاراستووە لە هەموو شتێکدا بۆ ئەوەی نهێنییەکانیان ئاشکرا نەبێت لە ئارامی و ئاسایشدابن.

بەڵام دەبێت هەڵوێستیان چۆن بێت ئەگەر ئەندامێك وازی هێنا لەو کۆمەڵە؟

لێرەدا پێویستە بەرپرسی شانەکە پەیوەندی پێوە بکات و هەوڵبدات کاری تێبکات بۆ ئەوەی بگەڕێتەوە ناوڕیزەوە (قسەی خۆشی لەگەڵ بکەن و بە نەرمونیان لەگەڵیدا بجولێنەوە..) ئەگەر سەرکەشی کرد (سزاکەی دەرچوونە لە هاوەڵێتی و پشتی پیٚ نابەسترێت و مامەڵەی لەگەڵ ناکرێت و قسەی لەگەڵ ناکرێت لە زانستەکانماندا.. و داوا لە براکانمان دەکەین دوورە پەرێزبن لێی..). (٣٠)

لەم قسانەش وا تێدەگەین کە ئەمانە بە سزا ئەدەبییەکە کۆتادێنن لە دەقەکانیشیاندا هیچ ئاماژەیەك نییە بۆ سەپاندنی سزای ماڵی بەسەریدا و پەنانابەن بۆ توندوتیژی..

لە کۆتایی ئەم بابەتەدا دەڵێین:- ئایا کۆمەڵەی (إخوان الصفا) ئەم رێکخستنە فراوانەیان هەبووە کە وەستاوە لەسەر بنەڕەتێکی پتەو و چالاکییەکی کارایان هەبووە، یاخود تەنیا دەرخستن و دەربڕینی وێنایەکی رێکخستنێکی نموونەییەو دەبێت وابێت؟

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە زۆر سەختە، چونکە نەبیستراوە کە ئەندامێکیان تۆمەتی ئەندام بوونی بۆ ئەم کۆمەڵە بەرەو روو کرابێتەوە یاخود دادگایەك دادگایی یەکێك لە ئەندامەکانی کردبێت، وەلەلایەکی ترەوە دەکرێت کە رێکخستنەکەیان بەشێوەیەك پێك هاتبێت کە سیخوڕی دەسەڵات نەیتوانی بێت بچێتە ناوی و رێکخستنەکەیانی بە زاندبێت و بڕیبێتی. لەگەڵ ئەوەی کە ئەندامەکانیان زۆر ئاگاداربوون و هەڵسووکەوت و کاروچالاکیشیان جێی سەرنج و تێبینی نەبووە بەلایانەوە.(٣١)

پەیامەکان

گەورەترین و مەزنترین کار کە ئەم کۆمەڵە کردبێتیان و بەجێیان هێشتبێت پاش خۆیان و بووبێتـە کولتوورێکی گرنگ لە مێژووی ئیسلامیدا و کۆکەرەوەی هەموو زانستەکان بێت و گشتگیر و هەمەلایەن بێت و بووبێتە سەرچاوەیەکی گرنگی زانست و مەعریفە و فەلسەفە، وتەنیا بلێندگۆ و نوسینێك بوو کە بتوانێت لەو سەردەمەدا باس لەو بارودۆخە زاڵە بکات بەسەر جیهانی ئیسلامیداو شیکردنەوەو رەخنەی لیَ بگرێت و نەخۆشییەکان دیاری بکات و چارەسەری بۆ بدۆزێتەوە. ئەم کارو کردەوەو ئامۆژگاریانە کۆکرانەوەو کرانە فەرهەنگ و مەوسوعەیەکی گەورەو لەچەند کتێبێکی گەورەدا دانران و ناونرا (الرسائل)– (رسائل إخوان الصفا).

ئەم پەیامانە فەرهەنگێکی (مەوسوعە)یەکی، گەورەیە و فراوانە زۆربەی هونەرە رۆشنبیری و زانستییە ناسراو و باوەکانی ئەو سەردەمەو پێش خۆشی دەگرێتەخۆ لە پەنجاو دوو پەیام لە (هونەرەکانی زانست و سەیر و سەمەرەکانی دانایی و نوکتەو خورەوشت، راستێتی ماناکان لە قسەکانی ئەهلی تەسەوف پاکدا... ئەم پەیامانەش دابەشکراون بەسەر چوار بەشدا، لەوانە ماتماتیکی فێرکردن، و جەستەیی سروشتی، و دەروونی ئەقلانی، و شەرعی ئیلاهی). (٣٢)

بۆ زیاتر شارزابوون و ئاگابوون لە پەیامەکان و دابەشکردنی باشترە بگەڕێینەوە سەر پەیامەکان و تاوتوێکردن و دیراسەکردنی بەتایبەتی(الفهرست) ی پەیامەکان کە باس لەدابەش کردنی پەیامەکان دەکات.

رێکخستنی پەیامەکان:

لەگەڵ ئەوەی سیفەتی دووبارەبوونەوە بوونی هەیە لە هەندێ فیکرەو بۆچوونی پەیامەکاندا، بەڵام شێوازی پێشکەشکردن و دەرخستنی بابەتەکان یەکدەگرێتەوە لەگەڵ فەلسەفەی (أخوان الصفا)دا ئەم کۆمەڵەیە زانستەکان دابەش دەکەن بەسەر سیَ جۆردا:–

١–زانستەکانی ماتماتیک.

٢- زانستەکانی شەرع و دانراوەکان.

٣- زانستە فەلسەفییە رەواییەکان.

ئەم زانستانەش بۆ خۆی دابەش دەکرێت بۆ:-

أ-زانستە بنەڕەتییەکان:-

١-خوێندنەوەو نووسین

٢-سنتاکس و فەرهەنگەکان

٣-ژمێریاری و مامەڵە بازرگانییەکان.

٤-زانستی عروض و قیاس.

٥-بیروباوەڕی بەختی چاو بەختی خراپ.

٦-بیروباوەڕی سیحر و ئەستێرەناسی و دوعاو فێڵ و هاوشێوەکانی

٧-ئیش و کارو پیشەکان.

٨-بازرگانی و کشتوکاڵ و هاوشێوەکانی

٩-چیریك و ژياننامەی کەسێتی.

ب-زانستە ئاینییە کان:-

١-زانستی تەنزیل (دابەزاندن).

٢-زانستی تەفسیر.

٣-زانستی فەرمودە.

٤-زانستی یاساو شەریعەت

٥-زانستی زوهد و تەسەوف

٦-راڤەکردنی خەون

ت-زانستەکانی فەلسەفە:-

١-ماتماتیکییەکان پێك هاتووە لە چوارگۆشەییەکان.

٢-زانستی(المنطق) لۆجیك.

٣-زانستەکانی سروشت ئەمیش حەوت بەشە:-

أ–زانستی بنەما جەستەییەکان:– گرنگی دەدات بەو بنەمایانەی کە تەحەکوم بە جەستەوە دەکات.

ب–زانستی ئاسمان:– پێکهاتووە لە زانستی ئەستێرەکان و جوڵەی هەسارەکان.

ت–زانستی گەردوون و خراپەکاری:– پێکدێت لە مەعریفەی هەر چوار بنەماکان و گۆڕانکارییەکانی، (ئاگر و ئاووهەواو زەوی) و کانزاو درەخت و گیانداران لێوەی دێتەبوون.

پ–زانستی رووداوە کەشییەکان:– پێکدێت لە ناسینی گۆڕانکارییەکانی کەشوهەواو کاریگەری ئەستێرەکان و رەشەباو هەورەبروسکە...هتد.

ج–زانستی کانزاکان.

ح–زانستی دارودرەخت (رووەك)

خ–زانستی گیانداران.

٤–زانستە ئیلاهییەکان:–لەمانە پێك هاتووە:–

أ–زانستە رۆحانییەکان.

ب–زانستە دەروونییەکان.

ت–ناسینی خوداو سیفاتەکانی.

ت–زانستی رامیاری:– پێکدێت لە زانستی پێغەمبەرایەتی. (٣٣)

پشت ئەستوری بەم شێوە دانان و رێکخستنە، کۆمەڵەی (إخوان الصفا) بە جۆرێك پەیامەکانیان رێکخستووە کە هەموو پرۆژە مەعریفی و زانستییەکان بگرێـەخۆ: بە زانستەکانی ماتماتیك و لۆجیك دەست پێدەکات و تێدەپەڕێ زانستەکانی سروشت و لاشەییەکان لەوێوە بۆ زانستەکانی دەروونی و کۆتاییدێت بە زانسەکانی لاهوتی.

لەپاش ئەم دابەشکردنە بۆ زانستەکان لەلایەن ئەم کۆمەڵەیەوە دێینە سەر چۆنیەتی دابەشکردنی پەیامەکان، جگە لە (الرسالە الجامعە) پەیامەکان لە پەنجاو دوو پەیام پێك دێت و لە پێرستی پەیامەکانیشدا، پەیامەکان کراوە بە چوار کۆمەڵەوە (کتێبەوە) بەم شێوەیەی خوارەوە:–

یەکەم:- پەیامەکانی ماتماتیکی (فێربوونی ماتماتیك) ئەم بابەتانە دەگرێتەخۆ:-

ژمارەیان چواردە پەیامە لە:-

١-ژمارەو تایبەتمەندی و ماهیەت و چەندێتی و چۆنیەتی ژمارە.

٢-لە ئەندازیاریداو روونکردنەوەی ماهیەتی چەندێتی جۆرەکانی و چۆنیەتی بابەتەکانی ئەندازیاری.

٣-لە ئەستێرەکاندا، نێواخنێك بۆ پێناسەی پێك هاتەی گەردوون و سوڕانی ئەستێرەکان...

٤-لە مۆسیقادا، و روونکردنەوەی ئەوەی کە ئاواز و سۆزەکان کاریگەرییان هەیە لە دەروونی گوێگرەکاندا.

٥-لە جوگرافیادا، مانای وێنەی زەوی و هەرێمەکان..

٦-نرخ و بەهای فێربوون بۆ ئەم بابەتانە.

٧-٨-لە پێشەییە زانستییە تیۆری و زانستی و پیشەییەکاندا.

٩-قسەو کرداری پێغەمبەران و حەکیم و داناکان و وتەکانیان.

١٠-١٤- لە لۆجیکدا (المنطق) (ئەمانە لەخۆدەگرێت:-

(لە ئیساگۆجیدا- ئەو شەش وشانەن کە فەیلەسووفەکان بەکاریانهێناوە لە (المنطق)دا.

لە دە وتەکاندا- کە هەریەکەیان رەگەزێکە لە بوونەکان، قاتیغوریاس.

لە باریمانیاسدا:- قسەکردنە لە دەستەواژەکان و دەربڕینی ماناکاندا بەڕاستێتی.

لە ئەنالوتیقای یەکەم و دووەم:- کە قیاس و بەڵگە دەگرێتەوە.

<u>کۆمەڵەی دووەم:- زانستە سروشتییەکان (جەستەییە سروشتییەکان)</u>

ژمارەیان حەڤدە پەیامە لە:-

١-هیولاو وێنەو ماهیەتیاندا، کات و شوێن و جوڵە چییە؟

٢-لە ئاسمان و جیهاندا، روونکردنەوەی چۆنیەتی چینەکانی ئاسمانەکان و چۆنیەتی پێکهاتەی گەردوون.

٣–لە گەردوون و خراپەکاریدا.

٤–لە شوێنەوارە بەرزییەکاندا، مەبەست لێی روونکردنەوەی چۆنیەتی رووداوی کەشوهەواو گۆڕانکاری هەوا لە روناکی و تاریکیدا، گەرمی و ساردی.

٥–لە چۆنیەتی پێکهاتنی کانزاکاندا، چەندێتی جەوهەرە کانزاییەکان، و چۆنیەتی دروستبوونی لە ناو زەویدا.

٦–لە ماهیەتی سروشت و چۆنیەتی کردارەکانی.

٧–لە رەگەزەکانی درەخت و رووەکدا و جۆرەکانی.

٨–لە رەگەزەکانی گیانلەبەر و مەبەست لێی روونکردنەوەی رەگەزەکانی گیانلەبەرانە و چەندێتی جۆرەکانی.

٩–پێکهاتەی جەستەیی و رۆشنکردنەوەی کە مرۆڤ جیهانێکی بچووکە.

١٠–لە هەست و هەست پێکراو، مەبەست لێی رونکردنەوەی چۆنیەتی دەرککردنی هەستەکان و هەست پێکراوەکان.

١١–لە شوێنی چاندنی نوتقە و چۆنیەتی پەیوەندی بە نەفسەوە.

١٢–لەمانای قسەی حەکیمەکانەوە کە (مرۆڤ جیهانێکی بچووکە).

١٣–چۆنیەتی بڵاوبوونەوەی گیانە پارچەییەکان لە جەستە مرۆییەنداو لە لەشە سروشتییەکاندا.

١٤–لە روونکردنەوەی توانستی مرۆڤ لە مەعاریفەکاندا تا چەندێکە.

١٥–لە ماهیەتی مردن و ژیان.

١٦–ماهیەتی چێژ و ئازاری جەستەیی و رۆحی.

١٧–لەهۆیەکانی جیاوازی زمانەکان وێنەی خەتەکان و دەستەواژەکان و چۆنیەتی بنەماکانی مەزهەب و ئاین و راو بیروباوەڕەکان..).

<u>کۆمەڵەی سێیەم:– زانستە دەروونییە ئەقڵانییەکان.</u>

لە کۆمەڵێك پەیام پێکهاتووەو ژمارەیان دە پەیامە لە:–

١–لە بنەما ئەقڵیەکاندا لەسەر رای فیساگۆرسییەکان.

٢-له بنەما ئەقڵییەکاندا لەسەر رای (إخوان الصفا و خلان الوفا).

٣-له مانای وتەی حەکیمەکان. کە جیهان مرۆڤێکی گەورەیە.

٤-له ئەقڵ و مەعقولەکاندا.

٥-له بازنەیی و سوڕانەوەو خولانەوەدا.

٦-له ماهیەتی عیشق و خۆشەویستی دەروونییەکان و حەز و شەوقی بۆ یەك بوون (الاتحاد).

٧-له ماهیەتی زیندووبوونەوەو (صور) و حەشرو قیامەت و حیساب.

٨-له چەندێتی رەگەزی جوڵەکان و چۆنیەتی جیاوازی و بنەماکان و مەبەستی.

٩-له هۆ و هۆکارەکان.. مەبەست لێی زانینی بنەماکانی زانستە و هۆکارەکانی.

١٠-له سنوور و وێناکاندا. مەبەست لێی ناسینی راستی شتەکان و ماهیەت و رەگەز و جۆرەکانی کۆمەڵەی چوارەم:

له زانستە ناموسییە ئیلاهییەکان و شەرعی ئاینییەکاندا، ژمارەیان یانزە پەیامە لە:-

١-له بیروڕاو مەزهەبەکاندا، له ئاینە شەرعییە ناموسی و فەلسەفییەکاندا..

٢-له ماهیەتی رێگاو بۆ لای خودا، و چۆنیەتی گەشتن پێی.

٣-له روونکردنەوەی بیروڕای (إخوان الصفا و خلان الوفا).

٤-له چۆنیەتی پێکەوە ژیانی (إخوان الصفا)و هاریکاری یەکتری بە راستگۆیی و خۆشەویستی تەندروست و پاکێتی شەفەقەو بەزەیی.

٥-له ماهیەتی باوەڕ و خەسڵەتی ئیماندارانی راستەقینە.

٦-له ماهیەتی ناموسی ئیلاهی و دانانی شەرعی، مەرجەکانی پێغەمبەرایەتی.

٧-له چۆنیەتی بانگەواز بۆ خودا.

٨-له چۆنیەتی کارەکانی رۆحانییەکان و جنۆکەو فریشتە نزیکەکان و شەیتانە دەرکراوەکاندا.

٩-له چەندێتی جۆرەکانی سیاسەتدا.

١٠-چۆنیەتی ڕێکخستنەوەی جیهان.

١١-لە ماهیەتی جادو سیحر و تەلاسیمەکان.(٣٤)

پەیڕەو (مەنهەج)ی پەیامەکان

هەر فیکرەو قوتابخانەیەکی سیاسی یان فەلسەفی، یا هەر قوتابخانەیەکی تر یاخود هەر دەستەو تاقمێك مەنهەج و پرۆگرامی تایبەتی خۆی هەیە بۆ ئەندامان و لایەنگرانی، و هەڵگری چەندەها مانشێت و لائیحە و سیماو خەسڵەت و ناوی تایبەتی خۆیەتی.

پەیامەکانیش خاوەن بەرنامەو پەیڕەو و پرۆگرامێکی تایبەتییەو ئامانج و مەبەست و ئاکامی خۆیان هەیە کە جودا دەکرێتەوەو جیاوازە لە نووسینە فەلسەفی و زانستییەکانی تر، پەیامەکان تەنها نوسینێك نین، بەڵکو لێکۆڵینەوەو شیکردنەوەو رەخنەو خوێندنەوەی رەوشی ئەو سەردەمەیەو، فیکر و زانایی چەندەها زاناو فەیلەسووف و حەکیمی ئەو وەختەیە و کەتەلۆك و رێباز و قوتابخانەیە بۆ ئەندامان و دواکەوتوانی، هەر لەبارەی پەیامەکانەوە تەوحیدی دەڵێت:-

"پەیامەکان هەموو هونەرێکی بەبێ سنوور و تێروتەسەلی لەخۆ گرتووە، هەر لە پەیامەکاندا ئەفسانەو درکەو هەڵبەستراو لکێنراوی تیادایەو راستییەکان لە بەر زۆری هەڵە تیایدا نقوم بوون)(٣٥)

نزیك لەم بۆچوونە وتەیەکی (أبو سلێمان السبحستانی)یە کە دەڵێت: "ماندووبوون و شوێنی نەگرت، دایاناو هیچیان دەست نەکەوت، لە دەورەی سوڕانەوەو نەگەشتنە ئاکام، گۆرانیان وت و سەماو هەڵپەڕکێ نەبوو، چنیانەوە، بەڵام بەتەنکی و ناڕێکی، دوورکەوتنەوە لەناوەند و لەچواردەوریدا بوون). (٣٦)

لێرەدا پرسیارێك دێتەگۆڕێ ئایا پەیامەکان تایبەت بوون بە کەسانی پسپۆڕ و شارەزا و یاخود بۆ کەسانی سەرەتایی و گشتی خەڵك بووە؟ یاخود بۆ ئەوکەسانەیە کە رۆچون لە فەلسەفەدا یان رێگای پسپۆڕیان گرتووەتەبەر لەم بوارەدا.. یان بۆ ئەوانەیە

کە تازە ڕێگای زانست و فێربوون دەگرنەبەر؟ کۆمەڵەی (إخوان الصفا)ش لە بارەی ئەم پرسیارانەوە وەڵامی خۆیانیان هەیەو لە پەیامی پانزەدا دەڵێن:

"کارەکانمان پەیامەکانە، و نووسین و قسەکانمان کورتکردووەتەوە تیایدا وەکو دەلاقەو دەروازەو سەرەتایەك بۆ ئەوەی فێرخوازەکان تێبگەن لە پەیامەکان و تەماشاکردن و تێڕوانینی ئاسان بێت لای تازە پێگەیشتووەکان".

هەروەکو لە کۆتا پەیامیاندا دەڵێن: "ئێمە چ کارێك چاك و باش بێت بۆ کاروباری براکانمان حەزدەکەین و ئارەزوومەندین لەبەر ئەوەی زۆربەی ئامانجەکانمان لەوانە و بۆ وانە ئەم کتێبەمان بۆ راخستوون و واڵاکردن، و ناسین و زانینی بنەمای کاروپیشە زانستی و کردەییەکانمان تیادا باس کردووەو ئامادەمان کردووە بەپێی تواناو بەیارمەتی خودا، ئەوەی وای لێکردین لەسەر ئەم کارە ئەوەبوو کە تەنها یەك زانست و پیشەیەکمان باس نەکردووە، بەڵکو ئێمە دەزانین کە سروشت و کرۆکی خەڵکەکە جیاوازەو هەریەکەیان حەز لە کارو و زانستێك دەکات کە بگونجێت لەگەڵ سروشتیدا.. هەربۆیە لە پەیامەکاندا لە بنەمای پیشەو زانست و زانیارییەکانمان تیایدا باس کردووەو ببێتە یارمەتیدەر بۆ سەرەتاییەکان و وەرزشێکیش بۆ فێرخوازەکان.. (٣٧)

کۆمەڵەی (إخوان الصفا) لە پەیامەکانیاندا باسیان لە هەموو هونەر و رۆشنبیری و پیشەیەك کردووە و قسەیان لەسەر ئایین و فەلسەفەو میتافیزیك و ماتماتیك و زانستەکانی تر و رەوشت و هەڵسوکەوت و پەروەردەو شیعر و ئەدەبی و دەروونی مرۆڤ...هتد. کردووە. بەڵام ئەگەر رۆشنبیری وەکو وتراوە:- شتێك لە هەموو شتێك بێت ئەوا پەیامەکان بەو شێوەیەن و هەوڵدانە بۆ پراکتیزەکردنی ئەو مەفهومە بۆ رۆشنبیری لە قۆناغی یەکەمدا. ئەم کۆمەڵەیە زیاتر بایەخیان دەدا بە بڵاوکردنەوەی رۆشنبیرییەکی گشتگیری و هەمە بوار و هەمەلایەن.

هەروەکو یەکێك لە توێژەرەکان دەڵێت:-

"کە مادده و موفرەداتی پەیامەکان زیاتر کورتە و پوختە و پراکتیزەکردنەکانە لەنێو پەیامەکاندا نەك تێڕوانینێکی قوڵ و رۆچوو لە زانست و فەلسەفەدا".

توێژەرێکی تر دەڵێ:- "پەیامەکان وەکو مەوسوعەو فەرهەنگێك وایە کە مەسەلە فەلسەفییە سەرەتاییەکانی بەشێوازێك والا کردووەو ئاسانی کردووە کە لەگەڵ ئەقڵیەتی گشتیدا بگونجێت و دوور نەکەونەوەو هەڵنەیەن لە فەلسەفە".(٣٨)

ئەم شێوازە لە نووسینەوەی پەیامەکان کەموکورتی نییە بۆ پەیامەکان بەڵکو دەلالەت و بەڵگەیە بۆ تواناییەکی بەرز بۆ وەرگرتنی و جێگیربوونی زانستی تیایدا.

سەرچاوەی پەیامەکان

کۆمەڵەی (إخوان الصفا) و پەیامەکانیان رۆڵێکی کاریگەر و بالا گرنگیان هەبووە لە کۆکردنەوەو یەکخستنەوەو رێکخستنەوەی زۆربەی مەعاریف و زانستە ئیسلامییەکان بەشێوەی مەوسوعەیەکی کۆکراوە.

هەر توێژینەوەو نووسین و بابەتێکی فەلسەفی پشت دەبەستێ بە چەند سەرچاوەو ژێدەرێکی مەعریفی و باوەڕپێکراو سود لەو فیکر و بۆچوون و رایانە وەردەگرێت کە لە پێشخۆیدا هەبووەو هەندێ جاریش کاریگەری دەبێت و یاخود دووبارەبوونەوەی پێش خۆیەتی یان چاکسازی تیادا دەکات پەیامەکانیش وەکو نووسینێك و کاری مرۆڤەکان لەوەتێ ناپەڕێت کە سوود و کەڵکی لە هەندێ سەرچاوەو فیکر و ئایدۆلۆجیای پێشخۆی وەرگرتبێت و کاریگەری هەبێت بەسەر نووسەری پەیامەکانەوە.

لێرەدا باس لە راو بۆچوونی ئەو زاناو توێژەرانە دەکەین کە قسەیان لەسەر ئەم بابەتە کردووە، یاخود پەیامەکان ئاماژەیان بەو سەرچاوانە کردووە یان نەخێر..؟

زانایەکی ئەڵمانی بەناوی (فلوگل) لە نوسینێکیدا لە بارەی کۆمەڵەی (إخوان الصفا) و پەیامەکانەوە جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی کە سروشت و پێکهاتەی پەیامەکان ئەقلانیەت و موعتەزیلی پێوە دیارە. بەڵام ئەگەر سەیرێکی بیروڕا ئەقلانییەکانی موعتەزیلە بکەین لەلایەك، وەبیروبۆچوون و تێڕوانینەکانی ئەم کۆمەڵەیە لەبارەی زانستە گەردوونی و ئەو دیو سروشتییەکانەوە (میتافیزیکیا) لەلایەکی ترەوە، دەبینین

راکەی فلوگل زەحمەتە تێگەشتنی و وەرگرتنی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چەندەها زانای هاوچەرخی سەدەی بیستەم ئەم رایەیان پێ قبوڵەو پشتگیری دەکەن، لەوانە:-

(براون Browne و نیکلسۆن Nicholson) هەمان بۆچوونیان هەیە.

لەکاتێکدا (میگل ئاتن بلاتیوس) پێیوایە کە پەیامەکان پێکهاتووە و بریتییە لە تێکەڵی نێوان (سروش و ئیلهام)ی هەریەك لە شیعەو موعتەزیلە.

و لەبەر پێویستی ژیان و بیروباوەڕی ئەوانەی کە (بورکلوس) ناویان دەبات بە زنجیرەی زێڕینی فەیلەسوفە فیساگۆرسییەکان، هەروەها "وەکو لەجیهانی ئیسلامیدا ناوزەد دەکرێت بە کۆمەڵەی جابرییەکان بۆ شایتمەندی مێژوویی وادەکات کە کاری بەدواداچوونی سەرچاوەی پەیامەکان وەربگیرێت لە سەرچاوە (فیساگۆرسییەکان و جابرییەکان) لە زۆربەی زانیارییە گەردوونییەکاندا.

ئەم کۆمەڵەیە پێیان وایە و چەند جارێك دووپاتیان کردووەتەوە لە پەیامەکاندا کە ئەوان لە دواکەوتووان و لایەنگرانی (فیساگۆرس و نیقوماخوسن) بەتایبەتی لەو بوارەی کە پەیوەندی هەیە بە خوێندنەوەو لێکۆڵینەوە لەسەر (ژمارەکان) کە دایدەنێن بە کلیلی تێگەشتنی سروشت و شرۆڤە و راڤەی رەمزی میتافیزیکی بۆ ژمێریاری و ئەندازیاری. ئەمانە لەگەڵ ئەوەشدا فیساگۆرسییەکان بەراورد دەکەن بە (حەڕانییەکان) کە پەیوەندییان هەیە بە(برایانەوە). ئەوەی پەیوەست بە پەیوەندی (إخوان الصفا) بە (جابری کوڕی حەییانەوە) رەنگدانەوەی نووسینەکانیەتی لە پەیامەکانداو سودیان لێوەرگرتووە.

کەواتە بەوپێیە پەیامەکان: "فەرهەنگێکی زانستییە خاوەن سروشتێکی فیساگۆرسییە، دەستی پێکردووە بەشێوازێکی (ئیسماعیلی- باطني).

ئەگەر بگەڕێینەوە سەر (جابری کوڕی حەیان) خۆی پێیوابووە زانیاری و زانستەکانی داناکانی یۆنانی بەتایبەتی زانیاری فیساگۆرس و بالینوس نەبووەتە تەنها سەرچاوەو ژێدەر بۆ فەلسەفەو زانستەکەی بەڵکو ئەو حیکمەت و دانایی یەمەنییە

کۆنەکانی وەرگرتووەو لەگەڵ ئەوەشدا خوێندنە ئاگادار بووە بە زانستەکانی هێندۆسیش.

گرنگی ئەم سەرچاوانە هەرچۆنێك بێت، ئەوەی کە گومانی تێدا نییە ئەوەیە کە کۆمەڵەی جابری ژمارەیەك لە رەگەز و بنەمای خاوەن بنەڕەتی فیساگۆرسی و هەرمەسی دەگرێتەوەو سودی لێوەرگرتووە.

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ فیکرە کە دەدرێتە پاڵ فورس و هیندییەکان و هەندێك لە چینییەکان کە سوودیش لەوانە وەرگیرابێت. (٣٩)

ئەم پەیوەندییە توندەی کە هەیە لەنێوان پەیامەکان و کۆمەڵەی جابریدا وادەکات سەرچاوەکانی جابری، هەروەها بەشێوەیەکی سروشتی ببنە سەرچاوە بۆ (إخوان الصفا)، و پێڕست و ناوەڕۆکی پەیامەکانیش ئەم راستییە لە بارەی سەرچاوە گشتییەکانەوە دووپات دەکاتەوە کە ئەگەر سەیرێکی پەیامەکان بکەین ئەو پەیوەندییە بەتینە دەبینین لە کاریگەری و شوێنەواری فیساگۆرسی- هەرمەسی لەسەر بیروباوەڕی حەرانییەکانەو هەڵسوکەوتیان. هەروەها کاریگەری فەلسەفەی (المشائیە) لە هەندێ بابەتدا، هەروەها هەندێ کاریگەری و شوێنەواری فارسی و هندی بە روونی دەبینرێت لە هەندێ بەشدا کە پەیوەندە بە بابەتە جوگرافی و ژینگە و مۆسیقاو زمانەوانییەکانەوە.

لەگەڵ ئەمانەشدا قورئان کاریگەری هەبووەو زۆربەی تێڕوانینەکانی (إخوان الصفا) دەگرێتەخۆو هەندێ لە بەشی زانستی گەردوونیان بە زاراوە قورئانییەکان راڤەکردووە.

ناکرێت سەرچاوەکانی (إخوان الصفا) دابنێت تەنها بە دەقێکی مێژوویی و بەس، چونکە ئەوان بەخوێنەرانی رادەگەیەنن لە یەکێ لە برگە درێژەکانی پەیامەکەیاندا کە سەرچاوەکانیان هەمەلایەن و گشتگیرە، لە دابەزێنراو و سروشتی و لەپاڵ دەقە نووسراوەکاندا ئەمانە هەمووی دەگرێتەخۆ.

لە پەیامێکیاندا دەڵێن:-

لە پەیامی دووەمدا باسمان کردووە کە زانستەکانمان بە گشتی لە چوار کتێب وەرگرتووە،

یەکەمیان: ئەو کتێبە نووسراوانەیە لەسەر زاری حەکیم و فەیلەسووفەکان دانراوە لە ماتماتیك و زانستە سروشتییەکان، **دووەمیان:** ئەو کتێبە دابەزێنراوانەیە کە پێغەمبەران هێناویانە وەکو (تەورات و ئینجیل و فورقان و قورئان)...هتد.

سێیەم: کتێبە سروشتییەکان، ئەویش وێنەی شێوەی بونەکانە بەو شێوەی کە ئەمرۆ هەیە لە پێکهاتەی گەردوون و بەشەکانی بورجەکان جوڵەی ئەستێرەکان و هەسارەکان.

چوارەم: لە کتێبە ئیلاهییەکان وەرگیراوە کە کەس ناتوانێت دەستی لێبدات تەنیا فریشتە پاکەکان نەبن.

کەواتە چوار (کتێب) هەیە کە (إخوان الصفا) زانستەکانیان لێوەرگرتبێت ئەویش کتێبی ماتماتیك و زانستەکانی دیکە, کە پێشتر نووسراوەتەوە، و کتێبە پیرۆزەکان، و فیکر و را ئەفلاتونیەکان بۆ شکڵ و شێوەی سروشت، و کتێبی سروشت و نیگا لە فریشتەکانەوە یاخود ناو دەبرێت بە (الکشف العقلی) "ئاشکراکردنی ئەقڵی" لە زاراوەی هاوچەرخدا. (٤٠)

سەرچاوەو پەراوێزەکان:-

١-الفكر التربوي في الاسلام، د.محمد حسن العمايرة. ص١٦٩، و ظهر الإسلام، أحمد أمين ج٢ ص١٤٣.

٢-تاريخ الفلسفة في الإسلام،ص٩٥

٣-إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،ص١٩.

٤-ظهر الإسلام، ج١ ص١٠-١١، إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، ص٢٠-٢٣، تاريخ الإسلام السياسي، ج٣، ٤٢٣.

٥-الكامل في التأريخ ج١٦١/٦، تاريخ الإسلام السياسي ج٣ص٤٢٣، إخوان الصفا فلسفتهم و غايتهم، ص٢٦-٢٧.

٦-دراسات في العصور الإسلامية.ص٨٠

٧-ظهر الاسلام ج٢٢٨/٢ تأريخ الاسلام السياسي ج٣ ص٤٢٤ اخوان الصفا فلسفتم وغايتهم ص٢٦-٢٧.

٨-ظهر الإسلام، ج٢/ص٢٤٥-٢٤٦. إخوان الصفافلسفهم وغايتهم ص٣٤-٣٥.

٩- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، ص٣٩.

١٠-سەرچاوەی پێشوو ص٣٩-٤٠. ظهر الإسلام،ص٩٥.

١١-رسائل إخوان الصفا٤/١٦٥.

١٢-ئەكاديميەی فەڕەنسی، دامەزێنەرەكەی (كاردينال ريشيليو)ی گەورەو وەزيرانی لويسی سيازدەهەم و حاكمی فەرەنسا بوو لەساڵی ١٦٣٥.. إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،ص٦٨.

١٣-ظهر الإسلام ١٤٣/٢، إخوان الصفا،٥٦-٥٨.

١٤-رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

١٥-أخبار العلماء بأخبار الحكماء،٥٨.

١٦-گروهی ئيسماعيلی:- ئەم ناوە وەرگيراوە لەناوی ئيمامەكە يانەوە (إسماعيل بن جعفر الصادق) كە دەكاتە ئيمامی حەوتەمی شيعەكان، و ناوبراون بە (السبعية)، وە بە (التعليمية) لەبەر ئەوەی بنەمای رێبازەكەيان بريتييە لە پوچەڵكردنەوەی راو بۆچوونە ئەقڵييەكان و بانگەشەكردنی خەڵك بۆ فێربوونی زانست لە ئيمامە مەعصومەكانەوە، و تێگەيشتن لە زانستەكان لە رێگەی فێربوون و زانينەوە دەبێت لای ئەمان و (بروكلمان) پێی وايە:- كە بناغەو تەعاليمی ئەم رێبازە بونياد نراوە لەسەر تێكەڵكردنی مەزهەبە ئاينييە جياوازەكان و راوبۆچوونە سياسی و كۆمەڵايەتی و بنەما فەلسەفی و زانستييە جۆراوجۆرەكان.

ئەم گروهە سەرەتا وەكو تاقمێكی ميانڕەوی شيعی دەستيان بە بانگەشە كردن و كاركردن كرد، بەڵام ئەم گروهە گۆڕان هات بەسەريدا و گەشتە ئەوەی كە ئەم گروهە كۆكراوەبن لە نێوان ئيلحاد و ئيباحيەتداو داوای ئازادی رەها بكەن لە هەموو كار و هەڵسوكەوتێكدا) ئەم گروهە لە كۆتاييەكانی سەدەی (٣٠٠ك) كۆتايی سەدەی (٤٠٠ك)دابوون. سوود لە (دراسات في الفرق و العقائد الآسلاميە)ی د.عرفان عبدالحميد وەرگيراوە.ل٦٠.

١٧-رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

١٨- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم٥٣-٥٤.

١٩-رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

٢٠- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم٥٩-٦٠.

٢١-الرسالة ٢٢-٣٦١/٢، الرسالة ٣١-١٦١/٣.

٢٢-بغية المرتاد، إبن تيميە- مجموعة الفتاوي ٥٩/٥، تأريخ الإمم الإسلامية (الدولة العباسية)٣٨٩.

٢٣- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم٦٤.

٢٤-سەرچاوەی پێشوو.٦٥-٦٦.

٢٥-ظهر الإسلام ٢/١٤٧، تأريخ الإسلام السياسي٣/، إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم٧٣-٧٦، رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها.

٢٦-الرسالة ٤٥-٤/٤١.

٢٧- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٨١.

٢٨-الرسالة٤٥-٤/٤١، الرسالة الجامعة ٢/٣٩٧-٣٩٨.

٢٩-الرسالة الجامعة١/٧٢٥.

٣٠-الرسالة الجامعة٢/٤٠١، الرسالة ٤٧-٤/١٢٧-١٢٨.

٣١- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٨٥.

٣٢-الرسائل-الفهرست-١/٢١.

٣٣-رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها.

٣٤-الرسالة ١/٢١.

٣٥-الإمتاع و المؤانسة،٢/٥.

٣٦-سەرچاوەی پێشوو.٢/٦.

٣٧-الرسالة الأخيرة ٤/٣٩٤.

٣٨- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم،٩٧-٩٨.

٣٩-رسائل إخوان الصفا هويتها و محتواها.

٤٠- سەرچاوەی پێشوو.

سەرچاوەکان:-

١-قورئانی پیرۆز

٢-أخبار العلماء بأخبار الحكماء. جمال الدين القفطي، مطبعة السعادة، القاهرة، ١٣٢٦ه.

٣- إخوان الصفا فلسفتهم وغايتهم، د.فؤاد معصوم، دار المدى،١٩٩٨م.

٤-الإمتاع والمؤانسة، أبو حيان التوحيدي، صحصحه و ضبطه احمد أمين وأحمد الزين، المكتبة العصرية، بيروت.

٥-بغية المرتاد، ابن تيمية. مجموعة الفتاوي. دار المعارف، مصر١٩٦٧.

٦-تأريخ الإسلام السياسي والديني والثقافي و الإجتماعي، د.حسن ابراهيم حسن، دار أحياء التراث، العربي،ط٧، بيروت، ١٩٦٥م.

٧–تأريخ الأمم الإسلامية (الدولة العباسية). محمد خضري بك، المكتبة التجارية الكبرى. مصر١٩٧٠م.

٨–تأريخ الفلسفة في الإسلام، ديبود، ترجمة د.عبدالهادي أبو ريده ط٢، القاهرة١٩٤٨.

٩–دراسات في العصور الإسلامية، العصور العباسية، د. عبدالعزيز الدوري، الرابطة للطباعة والنشر، بغداد، ١٩٤٥.

١٠–دراسات في الفرق والعقائد الإسلامية، د.عرفان عبدالحميد، مطبعة أسد، بغداد، ط١٩٧٧،١م.

١١–رسائل إخوان الصفا، إخوان الصفا, المكتبة التجارية الكبرى، القاهرة، ١٣٠٦ه.

١٢–رسالة الجامعة، إخوان الصفا، أحمد بن عبدالله. بيروت،١٩٧٤.

١٣–رسائل إخوان الصفا هويتها ومحتواها، سيد حسين نصر.

١٤–ظهر الإسلام، احمد أمين، دار الكتاب العربي، ط٥، بيروت،١٩٦٩م.

١٥–الفكر التربوي الإسلامي، د.محمد حسن العمايرة، دار المسيرة، ط١، عمان، ٢٠٠٠م.

١٦–الكامل في التاريخ، ابن الأثير، المطبعة الأزهرية، القاهرة، ١٣٠٢هـ.